

Ἐφύρος Ἡρώς

Νέος μυκηναϊκός τάφος εκτός των τειχών της Εφύρας, Ἡπειρος

Χρήστος Ν. Κλείτσας

Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων
chklistsas@culture.gr

Δήμητρα Δρόσου

Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας
ddrosou@culture.gr

ABSTRACT

The Mycenaean citadel of Ephyra, on the coastal passage of the Ionian sea, is perhaps the most important site of the Late Helladic III period in Epirus, as a trading post on the plain of Phanari and the mouth of the river Acheron, with a desirable harbour available. The new Mycenaean grave under discussion was discovered by chance in the year 2012, outside the walls of the Mycenaean citadel of Ephyra, during the enhancement work of the archaeological sites of Nekromanteio and Ephyra. The skeleton was found richly furnished, with bronze weapons (a T-handle dagger, a leaf-shaped and two lanceolate spearheads) and tools (a single-edged knife, a flat chisel and a socketed chisel), a few items of personal ornament (three bone pins and a golden bead), as well as nine wheelmade vases. The new tomb was located outside the walls, in contact with the fortification wall and at a short distance from the main southern gate of the Mycenaean citadel. Due to the location of the find, the wealth and variety of the gifts, it is significantly distinguished from the other known tombs of the three burial mounds inside the Mycenaean citadel, and all of Epirus. Endowed with the virtue of valor, the local 'hero' of Ephyra was honored by the members of the thriving Mycenaean community in a transitional period with many vicissitudes.

ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΓΕΩΛΟΓΙΑ

Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας βρίσκεται στο νοτιοδυτικό παράκτιο τμήμα της Ηπείρου, το οποίο βρέχεται από το Ιόνιο πέλαγος. Στην περιοχή δεσπόζει ο εύφορος κάμπος του Φαναρίου, τον οποίο διατρέχει ο ποταμός Αχέροντας, εντός των ορίων της Περιφερειακής Ενότητας Πρέβεζας. Ο ποταμός πηγάζει από πολλά σημεία βορειότερα (όρη Παραμυθιάς και Σουλίου, Λάκκα Σούλι, όρος Τόμαρος), για να χυθεί μετά από πενήντα περίπου χλμ. στο Ιόνιο πέλαγος (Εικ. 1). Στα βόρεια εκτείνεται η στενή κοιλάδα του ποταμού Κωκυτού, εντός των ορίων της Περιφερειακής Ενότητας Θεσπρωτίας. Οι δύο ποταμοί συμβάλλουν κοντά στον λόφο της Εφύρας και του «Νεκρομαντείου», όπου και βρίσκεται ο οικισμός Μεσοπόταμος. Τρεις ορεινές συστοιχίες διασχίζουν την περιοχή ανατολικά: τα όρη Παραμυθιάς (1.658 μ.), τα όρη Σουλίου (1.615 μ.) και τα Θεσπρωτικά όρη (1.274 μ.). Χαμηλότερα υψώματα διασπείρονται στα βόρεια-βορειοδυτικά (όρη Μαργαριτίου και Πάργας) και στα νότια-νοτιοανατολικά (π.χ. Ζάλογγο). Εποχική καλλιέργεια σε πεδινές εκτάσεις του κάμπου Φαναρίου εξασφάλιζε βασικά γεωργικά προϊόντα, όταν δεν θα πλημμύριζε ο κάμπος. Η εναλλαγή με λοφώδη υψώματα

Εικ. 1. Οι εκβολές του ποταμού Αχέροντα στο Ιόνιο πέλαγος και ο λόφος της Εφύρας πίσω.

Εικ. 2. Ο λόφος της Εφύρας σε πρώτο πλάνο και ο κάμπος του Φαναρίου προς βορρά.

Εικ. 3. Χάλκινο εγχειρίδιο με λαβή T μυκηναϊκού τύπου από τον λόφο του Αγίου Ιωάννη.

και ορεινούς όγκους ευνοούσε την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας σε όλη τη διάρκεια του έτους και επομένως τη μόνιμη κατοίκηση των ανθρώπων στην περιοχή. Η γειτονική θάλασσα παρείχε προοπτικές ανταλλαγής προϊόντων, ιδεών και τεχνογνωσίας.

Η γεωλογία του κάμπου Φαναρίου (Εικ. 2), αλλά και της κοιλάδας ποταμού Κωκυτού βορειότερα, χαρακτηρίζεται από σύγχρονες αλλουβιακές προσχώσεις του Τεταρτογενούς, που αποτέθηκαν με τη δραστηριότητα των ποταμών στην περιοχή. Οι ορεινοί όγκοι της εγγύτερης περιοχής (όρη Παραμυθιάς, Σουλίου, Μαργαριτίου, Πάργας και Ζάλογγο) αποτελούνται από ασβεστόλιθους Σινιών και Παντοκράτορος της Ιόνιας ζώνης και λιγότερο από δολομίτες, πετρώματα που δημιουργήθηκαν στο Ιουρασικό και Κρητιδικό. Μικρότερες ενδιάμεσες εκτάσεις (περιοχές Θέμελου και Λούτσας) περιέχουν μελανότεφρα λατυποπαγή με μικροσπηλαιώδεις λατύπες, καρνιόλες και δολομιτικούς ή αργιλικούς ασβεστόλιθους του Τριαδικού: σε αυτές εντάσσεται ο λόφος της Εφύρας. Οι πλαγιές νότια και ανατολικά του Καναλλακίου περιλαμβάνουν νησίδες από ηωκαινικούς ασβεστόλιθους με εναλλαγές ζωνών αδιαίρετου φλύσχη.

Η γεωμορφολογία της περιοχής χάρη στη δράση του ποταμού Αχέροντα, το φυσικό περιβάλλον με τα τρεχούμενα και στάσιμα νερά, τα έλη, οι πηγές και η παραποτάμια βλάστηση συνθέτουν την ιδιαίτερη οικολογική αξία της περιοχής, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αρχαίους μύθους. Στις όχθες τους και στην ευρύτερη περιοχή εντοπίζονται δεκάδες θέσεις με αρχαιότητες και μνημεία, χρονολογούμενα από τους προϊστορικούς έως και τους νεότερους χρόνους. Με βάση τα παραπάνω, η κοίτη του Αχέροντα αλλά και των παραποτάμων του Κωκυτού και Βουβοπόταμου κηρύχθηκαν (ΦΕΚ 7/Β/13-1-1977) ως τόποι ιστορικοί και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η παλαιότερη, πιθανότατα, αναφορά στα ερείπια της μυκηναϊκής ακρόπολης της Εφύρας γίνεται από τον αρχαιολόγο Φώτιο Πέτσα το έτος 1952, που είδε επάλληλους περιβόλους τείχους και άλλες αρχαιότητες, τις οποίες όμως δεν επισκέφθηκε (Πέτσας 1952, 15). Την αρχαιολογική έρευνα εγκαινιάζει ο αρχαιολόγος Σωτήριος Δάκαρης το 1958, με τριήμερη δοκιμαστική ανασκαφή εντός του μεσαιού περιβόλου και εσωτερικά του κατώτερου περιβόλου, αν και κυρίως ερεύνησε τον διπλανό λόφο του Αγίου Ιωάννη – «Νεκρομαντείου» (Δάκαρης 1958, 111–12, πίν. 85β, 86). Περισυλλέγει όστρακα εγχώριας χειροποίητης κεραμικής με πλαστική διακόσμηση και με λειασμένη επιφάνεια, καθώς και λίγα μυκηναϊκά. Στο εσωτερικό του μεσαιού περιβόλου βρέθηκαν και δύο ταφές βρεφών εντός χειροποίητων αποθηκευτικών αγγείων (δίωτος πίθος με πλάκα στο στόμιο και πήλινο πηνίο ως κτέρισμα, καθώς και τετράωτος αμφορέας). Το 1963, στον διπλανό λόφο του Αγίου Ιωάννη, ο Δάκαρης εντοπίζει χάλκινο μυκηναϊκό εγχειρίδιο (Εικ. 3) και διάφορα προϊστορικά ευρήματα: χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική, τέχνηρα από πυριτόλιθο, πήλινα πηνία και σφονδύλια, οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα (Δάκαρης 1963α, 153–54, σχ. 4, πίν. 187ε: εγχειρίδιο· 1963β, 91–2: τάφος στην αυλή

Εικ. 4. Το άνδρω των τριών ταφικών τύμβων (Α-Γ) στη μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας.

του κτιρίου). Στο κέντρο της αυλής του αρχαίου κτιρίου, που ταυτίστηκε τότε με το «Νεκρομαντείο» του Αχέροντα, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος με λίγα ανθρώπινα οστά, ζωικά οστά, προϊστορικά όστρακα αγγείων και πέντε ψήφους από χαλκηδόνιο. Τα έτη 1976 και 1977 (Δάκαρης 1976, 149, πίν. 112β· 1977, 140–41, πίν. 86α) ανακαλύπτει δύο ακόμα κιβωτιόσχημους τάφους στην αυλή του ίδιου κτιρίου. Ο πρώτος περιείχε δύο μικρά παιδιά και λίγα πήλινα μικροαντικείμενα, ενώ περιβάλλεται από κυκλοτερές τοιχάριο εν είδει μικρού τύμβου. Σε κοντινή απόσταση βρέθηκε ο δεύτερος ακτέριστος κιβωτιόσχημος τάφος με οστά δύο βρεφών. Αμέσως βόρεια των τριών τάφων υπήρχε προϊστορικό τοιχάριο με μονή σειρά λίθων. Η μικρή ταφική συστάδα χρονολογείται στην Ύστερη Εποχή Χαλκού ή την Πρώιμη Εποχή Σιδήρου.

Ήδη από το 1975, ο Σωτήριος Δάκαρης συνεργάστηκε με τον αρχαιολόγο Αθανάσιο Παπαδόπουλο στην ανασκαφή των τριών ταφικών τύμβων (Δάκαρης 1975, 149–52, πίν. 126β, 127α–γ· Δάκαρης και Παπαδόπουλος 1976, 149–52, πίν. 113–14· Δάκαρης 1977, 141· Παπαδόπουλος 1978, 107, πίν. 84· 1979, 119–20, πίν. 83–4· 1980, 33, πίν. 40–1· 1981, 78, πίν. 76· 1982, 89–90, πίν. 63· 1983, 81–2, πίν. 85–6· 1984, 122–24, πίν. 102· 1986, 101–2, πίν. 28–9· 1987, 125, πίν. 94· Papadopoulos 1987, 139–41, πίν. 38–9· Παπαδόπουλος και Κοντορλή-Παπαδοπούλου 2003, 20–2, εικ. 27–33· Papadopoulos και Papadoπούλου 2020, 21–32, εικ. 33–48) εντός της μυκηναϊκής ακρόπολης της Εφύρας, για να συνεχίσει μεταξύ 1978–1987 ο δεύτερος, πάντα υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι τύμβοι (Εικ. 4) βρίσκονται στο άνδρω που δημιουργεί ο μεσαίος περίβολος της ακρόπολης. Αποτελούνται από κτιστό περίβολο δύο όψεων και ενδιάμεσο γέμισμα πάχους 1,0–1,3 μ. περίπου. Ο τύμβος Α (1975–1976), με διάμετρο 13,5 μ., περιείχε δευτερογενή ανακομιδή σε κοιλότητα και τρεις πρωτογενείς ταφές ενηλίκων σε λάκκους, εκ των οποίων οι δύο κτερισμένες με χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική, χάλκινη περόνη και σφονδύλια, που χρονολογούνται στην Ύστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδο. Ο τύμβος Β, με διάμετρο 8 μ., είχε στο κέντρο του ακτέριστη πρωτογενή ταφή ενηλίκου σε λάκκο. Ο τύμβος Γ (1983–1984), με διάμετρο 12 μ., είχε κιβωτιόσχημο τάφο με πρωτογενή ακτέριστη ταφή νηπίου

Εικ. 5. Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας με τον οχυρωματικό περίβολο και τη νότια πύλη.

και δεύτερο κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, που περιβάλλεται από μικρό ημικυκλικό τοιχάριο. Στο εσωτερικό του βρέθηκε πρωτογενής ταφή ενήλικου και από κάτω της κρανία και οστά δεκατριών δευτερογενών ταφών εν είδει οστεοφυλακίου. Περιείχε χειροποίητη και τροχήλατη κεραμική, χάλκινο δακτύλιο, ψήφους από ήλεκτρο και υαλόμαζα, σφονδύλια από πηλό ή στεατίτη και λίθινα εργαλεία, χρονολογούμενα στην Υστεροελλαδική IIIA–Γ περίοδο. Εξωτερικά του τάφου εντοπίστηκαν δύο ακτέριστες πρωτογενείς ταφές ενήλικου και παιδιού σε λάκκους, καθώς και ταφή ενήλικης γυναίκας και παιδιού σε λάκκο, κτερισμένη με δύο χειροποίητα αγγεία και ίχνη πυράς κάτω από το κρανίο.

Η μυκηναϊκή ακρόπολη της Εφύρας (Δάκαρης 1972, 62–3, εικ. 39–40· Hope Simpson και Dickinson 1979, 299–300· Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 8–17, εικ. 7–27· για ελληνιστικό κτίριο με προϊστορική φάση της Υστεροελλαδικής III: Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 34–5, εικ. 48–50) στεφανώνει τον επιμήκη ασβεστολιθικό λόφο Ξυλόκαστρο (υψόμετρο: 83,3 μ.). Ο λόφος οχυρώνεται (Εικ. 5) στη βάση του κατά την Υστεροελλαδική III περίοδο με μεγαλιθικό τείχος, που έχει περίμετρο 1.120 μ., πάχος 1,2 μ. και περιβάλλει περιοχή 42,4 στρεμμάτων. Στη νότια πλευρά διαθέτει πύλη πλάτους 2,3 μ., μήκους 5,25–6,40 μ. και σωζόμενου ύψους 0,5–3,7 μ., που πλαισιώνεται από δύο κάθετα σκέλη, αλλά και ισχυρό προμαχώνα, θυμίζοντας αντίστοιχες διαρρυθμίσεις στις Μυκήνες, στις δυτικές πύλες της Μιδέας και της Αθήνας, καθώς και στη νότια πύλη του Γλα. Ο μεσαίος περίβολος, σε υψηλότερο επίπεδο, σώζεται σε μήκος 140 μ. περίπου, έχει τη μορφή μεγαλιθικού αναλήμματος και δημιουργεί άνδηρο για την έδραση των τύμβων, που έπονται χρονολογικά. Ο τρίτος και ανώτερος περίβολος ανήκει στα ελληνιστικά χρόνια, οπότε ο εντός των τειχών οικισμός ακμάζει για δεύτερη και τελευταία φορά. Στις παλαιές ανασκαφές, αλλά και κατά τις εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου, εντοπίστηκαν εντός της ακρόπολης θεμέλια αρκετών κτιρίων των ελληνιστικών χρόνων, τα οποία εδράζονται σε παλαιότερες επιχώσεις με χειροποίητη κεραμική των ύστατων προϊστορικών ή των πρώιμων ιστορικών χρόνων.

Κατά τα έτη 1991–1996, διεξήχθη συστηματική επιφανειακή έρευνα από το *Nikopolis Project* στην περιοχή της αρχαίας Κασσωπαιάς (με όρια τους ποταμούς Λούρο και Αχέροντα), με έμφαση στην κοιλάδα

του Φαναρίου. Η διδακτορική έρευνα του Thomas Tartaron έδειξε ότι στις παρυφές και τα υψώματα του κάμπου υπήρχε εκτενές δίκτυο είκοσι έξι αρχαιολογικών θέσεων της Ύστερης κυρίως Χαλκοκρατίας (Tartaron 2004, 37–57: ακρωτήρι Αλωνάκι, Αμμουδιά, Αγία Ελένη, Χειμέριο-Κιοτέτι, Δίκορφο, Εφύρα-Νεκρομαντείο, Καστρί, Κάστριζα, περιοχή Κάστριζας, Κορώνη, Κορωνόπουλο, Κούλια, δάσος Κούλιας, Κουμασάκι, Πούντας, Πούντας ανατολικά, περιοχή Πούντα ανατολικά, Σκεπαστό, Σπήλαιο, Θέμελο, Τσουκνίδα, Βαλανιδόρραχη, Βλάχικα, Βουβοπόταμος, Ξηρόλοφος 1 και Ξηρόλοφος 2), εκ των οποίων μόνο οι έξι ήταν έως τότε γνωστές στην αρχαιολογική έρευνα. Μυκηναϊκά τείχη με μεγαλιθική τεχνική εντοπίστηκαν στους λόφους της Αγίας Ελένης και της Κάστριζας. Όσον αφορά στην Εφύρα (Tartaron 2004, 39–43, εικ. 4.4–4.6), η έρευνα εστίασε σε τέσσερις ζώνες εκτός των τειχών, ενώ χρονολογεί τα ευρήματα κυρίως στην Ύστερη Εποχή Χαλκού και Πρώιμη Εποχή Σιδήρου. Διαπιστώθηκε ότι στην ομαλή δυτική πλαγιά του λόφου αναπτύσσονταν πιθανότατα η «κάτω πόλη», αφού εκεί βρέθηκαν πολλά όστρακα εγχώριας χειροποίητης κεραμικής και πυριτολιθικές φολίδες. Στην ίδια περιοχή και σε υψόμετρο 33 μ., παρατηρήθηκε ένας μικρός χωμάτινος τύμβος χωρίς άλλες πληροφορίες. Καθοριστική για την έρευνα υπήρξε η τεκμηρίωση του λιμανιού της Εφύρας, το οποίο ήταν γνωστό ως *Γλυκὺς λιμὴν* (Tartaron 2001, 1–40· Besonen κ.ά. 2003, 199–234· Tartaron 2004, 169–73· 2005, 153–60) και το οποίο, ήδη από τα προϊστορικά χρόνια, κατέστησε την Εφύρα σημαντικό μυκηναϊκό οχυρό και εμπορικό σταθμό στο παράκτιο πέρασμα του Ιονίου πελάγους.

Η ίδρυση της μυκηναϊκής Εφύρας και η έναρξη των εμπορικών σχέσεων επηρέασε ποικιλοτρόπως την τοπική κοινωνία και οικονομία, καθώς απέδωσε μεγάλο αριθμό θέσεων με διάφορα κινητά ευρήματα, αλλά και στοιχεία για τις μυκηναϊκές επαφές και τη μυκηναϊκή παρουσία. Μάλιστα, στη θέση Πούντα εντοπίστηκε αργότερα κεραμική της Ύστερης Εποχής Χαλκού, καθώς και ταφή της ίδιας περιόδου με λιγοστά κινητά ευρήματα (Sakkas 2017, 431–40).

Ο ΝΕΟΣ ΤΑΦΟΣ

Ο νέος μυκηναϊκός τάφος ανακαλύφθηκε το 2012, κατά τις εργασίες ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων του Νεκρομαντείου και της Εφύρας από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, ενώ η πρώτη αναφορά του ευρήματος έχει γίνει στα Χρονικά του Αρχαιολογικού Δελτίου (Δρόσου 2014, 1686–91). Κατά μήκος της εξωτερικής νοτιοδυτικής πλευράς του κατώτερου οχυρωματικού περιβόλου της Εφύρας διαμορφώθηκε το αρχικό τμήμα της διαδρομής περιήγησης επισκεπτών, που ξεκινά από πλάτωμα εξωτερικά της νότιας κύριας πύλης και κινείται κατά μήκος του δυτικού σκέλους του περιβόλου. Για τη διαμόρφωση της διαδρομής απομακρύνθηκε διάσπαρτο οικοδομικό υλικό από την επιφάνεια και έγιναν μικρές αποχρωματώσεις με μηχανικό ή χειρωνακτικό τρόπο, ώστε να γίνει επίστρωση της διαδρομής με τα προϊόντα των αποχρωματώσεων, με σκοπό να εντάσσεται φυσικά στο περιβάλλον. Πριν τη διαμόρφωση της διαδρομής (μήκους 140 μ. και πλάτους 4 μ.) πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές σε όλο το μήκος και σε επαφή με τον οχυρωματικό περίβολο. Σε καμία από τις τομές δεν εντοπίστηκαν στοιχεία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, πέραν της έδρασης του οχυρωματικού περιβόλου απευθείας στον φυσικό βράχο, με εξαίρεση την τομή 3, όπου βρέθηκε ο υπό συζήτηση τάφος, με ατομική ταφή σε ρηχή ωοειδή κοιλότητα του εδάφους.

Η τομή 3 χαράχθηκε σε απόσταση περίπου 20 μ. βορειοδυτικά από τη νότια κύρια πύλη (Εικ. 6) και στο επίπεδο θεμελίωσης του οχυρωματικού περιβόλου, το οποίο στο σημείο αυτό σώζεται σε μέγιστο ύψος περίπου 1 μ. Η αρχική επιφάνεια της τομής βρισκόταν σε απόλυτο υψόμετρο 39,80–39,67 μ. Το επιφανειακό στρώμα αποτελείται από καστανή αργιλική επίχωση με περιεκτικότητα σε μικρούς αργούς λίθους, αλλά και ρίζες φυτών. Αμέσως μετά την αφαίρεσή του εμφανίστηκαν θραύσματα ανθρώπινων οστών κάτω άκρων, πήλινα αγγεία και χάλκινα αντικείμενα, τα οποία παραπέμπουν σε ταφή. Η συγκεκριμένη ταφή τοποθετήθηκε σε ρηχή ωοειδή κοιλότητα και σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου (Εικ. 7). Οι διαστάσεις του λάκκου ταφής υπολογίζονται περίπου 1,9x0,7 μ. Η κατάρρευση του περιβόλου εξαφάνισε οποιαδήποτε, αρκετά πιθανή, ειδική διαμόρφωση ή κατασκευή στο συγκεκριμένο σημείο και προκάλεσε την έντονη διατάραξη της ταφής, καθώς και την καταστροφή της λεκάνης, του κορμού, αλλά και του κρανίου του σκελετού, με αποτέλεσμα

Εικ. 6. Η περιοχή της νότιας κύριας πύλης με τη θέση της νέας ταφής σε λάκκο δυτικά.

Εικ. 7. Τμήμα εξωτερικού οχυρωματικού περιβόλου με τη θέση της νέας ταφής σε λάκκο.

Εικ. 8. Η κατά χώραν εύρεση της νέας ταφής σε λάκκο με χάλκινα και πήλινα κτερίσματα.

να διατηρούνται στη θέση τους μόνο τα κάτω άκρα, σε πολύ θραυσματική κατάσταση. Τεκμαίρεται ότι ο σκελετός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια και εκτεταμένη στάση με προσανατολισμό νότια-βόρεια. Σύμφωνα με την ειδική οστεολόγο Δρ. Δήμητρα-Ερμιόνη Μιχαήλ (University College Dublin), τα λιγοστά σωζόμενα οστά ανήκουν σε ενήλικο άνδρα. Ο σκελετός πλαισιωνόταν στην ανατολική πλευρά από χάλκινα κτερίσματα, ενώ στην απόληξη των κάτω άκρων εντοπίστηκαν πήλινα αγγεία σε εξαιρετικά αποσπασματική κατάσταση (Εικ. 8).

Ο τάφος περιείχε στο εσωτερικό του (ταφικό στρώμα) επτά χάλκινα αντικείμενα, αν και τα δύο πρώτα (X1, X2) βρέθηκαν παρασυρμένα σε μικρή απόσταση: εγχειρίδιο μυκηναϊκού τύπου με λαβή σε σχήμα T (X1), μεγάλη αιχμή δόρατος με φυλλόσχημη λεπίδα (X7), μεγαλύτερη (X6) και μικρότερη (X8) αιχμή δόρατος με φλογόσχημη λεπίδα, μαχαίρι μυκηναϊκού τύπου με ευθύγραμμη ράχη (X4), επίπεδη σμίλη (X2), κωνική σμίλη με κοίλο αυλό (X5), μικρότατη χρυσή αμφικωνική ψήφος (XP1), καθώς και τα τμήματα τριών οστέινων περονών (O1–O3). Όσον αφορά στα εννιά τροχήλατα πήλινα αγγεία, βρέθηκαν: τρεις υψίποδες κύλικες (Π14, Π15, Π16) και τρεις σκύφοι (Π37, Π38, Π39), ληκύθιο-ρυτό (Π13), μεγάλος αμφορέας με στρεπτές λαβές (Π36), ενώ στις επιχώσεις του τάφου τμήματα ενός σκύφου και έξι ομάδες οστράκων εγχώριας χειροποίητης ή μυκηναϊκής τροχήλατης κεραμικής. Όπως θα αναλυθεί παρακάτω, τα είκοσι ευρήματα απαρτίζουν μοναδικό σύνολο στην Ήπειρο για τα δεδομένα της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

Ορισμένες παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν και για τη θέση των ευρημάτων στην περιοχή του τάφου (Εικ. 9). Το χάλκινο εγχειρίδιο (X1) και η χάλκινη επίπεδη σμίλη (X2) περισυλλέχθηκαν σε δύο διαφορετικές χρονικές στιγμές, πριν από τον εντοπισμό του τάφου και κατά τη διάρκεια εργασιών αποψίλωσης και απομάκρυνσης διάσπαρτου δομικού υλικού και επιφανειακών επιχώσεων. Όμως, βρέθηκαν σε μικρή απόσταση νότια της ταφής και του οχυρωματικού περιβόλου (2 μ. περίπου), γεγονός που υποδηλώνει ότι αρχικά βρίσκονταν εντός του τάφου και παρασύρθηκαν λόγω της διάβρωσης του εδάφους. Το χάλκινο μαχαίρι (X4), η χρυσή ψήφος (XP1) και οι οστέινες περόνες (O1–O3) αποκαλύφθηκαν αμέσως μετά την αφαίρεση επιφανειακού στρώματος της τομής, στο ανώτερο υψομετρικά σημείο της ταφής. Οι τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων (X6, X7, X8) βρέθηκαν πιθανώς στη θέση τους, κατά μήκος της κνήμης του δεξιού ποδιού (Εικ. 10). Οι δύο μεγαλύτερες (X6, X7) ήταν τοποθετημένες η μία δίπλα στην άλλη, ενώ η μικρότερη (X8) βρέθηκε λίγο χαμηλότερα, σχεδόν καλυμμένη

Εικ. 9. Κάτω άκρα του σκελετού της νέας ταφής σε λάκκο με χάλκινα και πήλινα κτερίσματα.

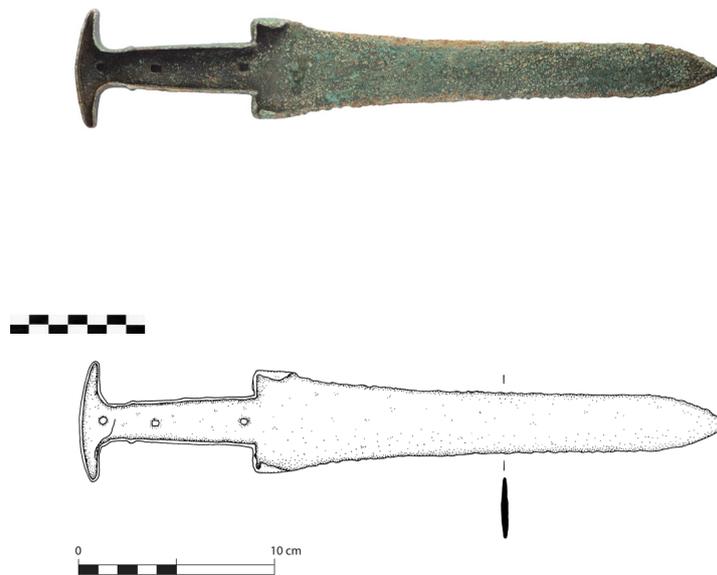

Εικ. 10. Η κατά χώραν εύρεση των τριών χάλκινων αιχμών δοράτων και της χάλκινης σμίλης.

από τη Χ7. Οι τρεις αιχμηρές απολήξεις ήταν προσανατολισμένες βόρεια, προς τα πόδια, ενώ οι κοιλότητες των αυλών ήταν στραμμένες νότια, προς το κεφάλι. Στην περιοχή του μηριαίου οστού και με ίδιο προσανατολισμό βρέθηκε η χάλκινη σμίλη (Χ5).

Εντελώς αποσπασματικά διασώθηκαν τα πήλινα αγγεία της ταφής. Το ληκύθιο-ρυτό (Π13) και ένας σκύφος (Π39) βρέθηκαν πάνω σε μία από τις χάλκινες αιχμές δόρατος (Χ7), δύο υψίποδες κύλικες (Π14, Π15) ήταν τοποθετημένες στην απόληξη των κάτω άκρων, ενώ η τρίτη (Π16) βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου. Ο μεγάλος αμφορέας με τις στρεπτές λαβές (Π36), ο σκύφος (Π37) και ένας δεύτερος σκύφος (Π38) είναι τρία ακόμη αγγεία, που είχαν αποθεθεί στο κατώτερο μέρος του σκελετού. Τα όστρακα ενός ακόμη σκύφου εντοπίστηκαν στην επίχωση του τάφου. Από τα εννιά συνολικά αναγνωρισμένα τροχήλατα αγγεία της ταφής, τα επτά εντοπίστηκαν στην απόληξη των κάτω άκρων του σκελετού και μόνο μια κύλικα βρέθηκε στην περιοχή του κρανίου. Επιπλέον, έξι ομάδες οστράκων εγγώριας χειροποίητης και μυκηναϊκής τροχήλατης κεραμικής περισυλλέχθηκαν από τις επιχώσεις του τάφου.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΚΤΕΡΙΣΜΑΤΩΝ

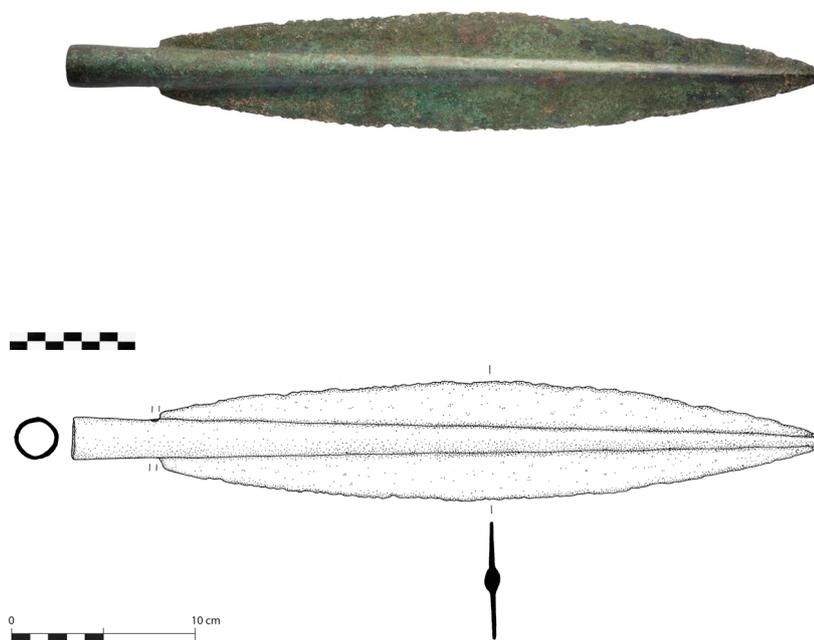
Εικ. 11–12. Το χάλκινο εγχειρίδιο με λαβή T (X1).

Το ακέραιο χάλκινο χυτό εγχειρίδιο (X1: Εικ. 11–12) φέρει φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και ελλειψοειδή τομή. Διαθέτει ενιαία λαβή σε σχήμα T με μηνοειδή απόληξη και εξέχον πλαίσιο (H) για την προσαρμογή της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης, που δεν σώζεται, καθώς και τρεις οπές προσηλωσης κατά μήκος για τη στερέωση με χάλκινους ήλους. Το εγχειρίδιο εμφανίζει μικρές φθορές χρήσης και διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ έχει φαιοπράσινη οξειδωση στην επιφάνεια. Με μήκος 33 εκ., ανήκει σε διαδεδομένο κρητομυκηναϊκό τύπο αγχέμαχου όπλου. Δεδομένων των μεγάλων αριθμών χάλκινων ξιφών (εκατοντάδες), που αναφέρονται στις λογιστικές καταγραφές των πινακίδων από τα αρχεία των μυκηναϊκών ανακτόρων, κατανοούμε ότι μικρό μόνο μέρος της αρχικής παραγωγής έχει εισέλθει στο αρχαιολογικό αρχείο.

Η Sandars (1963, 133–39, 150–52, πίν. 25) κατατάσσει τον συγκεκριμένο τύπο στην ομάδα F, περιλαμβάνοντας και είκοσι έξι παραδείγματα από την Κρήτη, την ηπειρωτική και τη νησιωτική Ελλάδα, εκ των οποίων και δύο από την Ήπειρο. Η Kilian-Dirlmeier (1993, 76–92, πίν. 28–33, 64B) ταξινομεί στην ομάδα F2 και σε τρεις υποκατηγορίες σχεδόν σαράντα παραδείγματα, με κυμαινόμενο μήκος 33–42 εκ., εκ των οποίων

τα μισά τουλάχιστον προέρχονται από τάφους και έξι από την Ήπειρο. Ο Παπαδόπουλος (1998, 21–7, πίν. 15–20, 26) τοποθετεί στην κατηγορία C και D των σταυρόσχημων εγχειριδίων τριάντα δείγματα της ηπειρωτικής Ελλάδας, εκ των οποίων τα έξι από την Ήπειρο. Το βάρος τους κυμαίνεται ανάμεσα σε 300–400 γρ. περίπου, ενώ αποτελούν ιδανικά όπλα για κοντινά και δυνατά χτυπήματα (Molloy 2010, 408–9, 419–20). Αυτά τα βραχεία ξίφη εξελίσσονται στην Υστερομινωική ή Υστεροελλαδική ΙΙΒ και κυρίως ΙΙΓ περίοδο, αν και τα πρωιμότερα δείγματα (Κνωσός) εμφανίζονται στην ΙΙΑ φάση και επιβιώνουν (Ηλιδα) έως και την υπομυκηναϊκή εποχή. Γίνονται ιδιαίτερα αγαπητά στην Κρήτη, τις Μυκήνες, αλλά και την Ήπειρο, όπου είναι σήμερα γνωστά δέκα παραδείγματα.

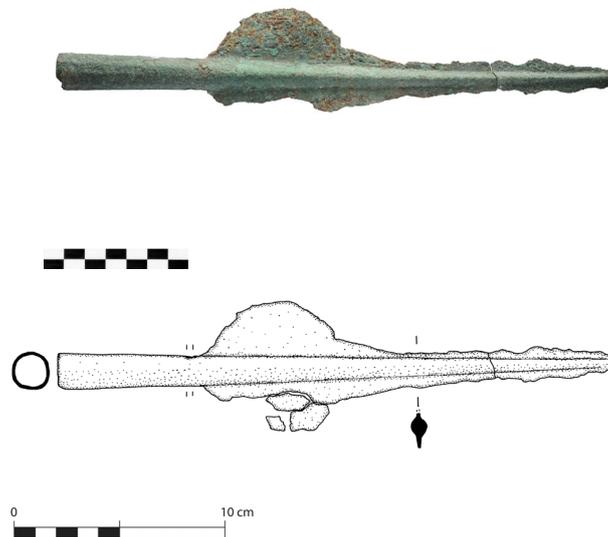
Συγκεκριμένα, παρόμοια χάλκινα εγχειρίδια προέρχονται από τις παρακάτω θέσεις στην περιοχή της Ηπείρου: ένα από τον λάκκο-ταφή 59 στο Λιατοβούνι Κόνιτσας (Douzougli και Papadopoulos 2010, 27–8, 68, εικ. 6β' ο τάφος περιείχε ακόμα χάλκινο ξίφος τύπου Naue II, χάλκινες φλογόσχημη και φυλλόσχημη αιχμές δόρατων, χάλκινα ομφάλια και κομβία ως διακόσμηση δερμάτινου θώρακα), ένα από κιβωτιόσχημο τάφο στο Καλπάκι Πωγωνίου (Δάκαρης 1956, 115–23, 136–44' περιείχε και χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος και χάλκινο καμπύλο μαχαίρι), μία λεπίδα στον Ελαφότοπο Ζαγορίου (Βοκοτοπούλου 1968, 294, πίν. 235β), ένα από κιβωτιόσχημο τάφο στην Καστρίτσα Ιωαννίνων (Dakaris 1967, 30–6), ένα από ταφή σε λάκκο στην Πεδινή Ιωαννίνων (Κλείτσας 2017, 254–55, 262–63, εικ. 2' ο τάφος περιείχε ακόμα χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος, χάλκινο μαχαίρι μυκηναϊκού τύπου με ευθύγραμμη ράχη, μυκηναϊκό σκύφο της Υστεροελλαδικής ΙΙΓ Πρώιμης φάσης και πήλινο σφονδύλι), δύο από τη Δωδώνη Ιωαννίνων (Κλείτσας/Kleitsas 2021, 72–5, 120–21), ένα από ταφή σε λάκκο στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας (Δάκαρης 1965, 349–50, σχ. 2, πίν. 415δ' ο τάφος περιείχε ακόμα χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος), ένα ακόμα ως τυχαίο εύρημα στον Μεσοπόταμο Πρέβεζας (Δάκαρης 1963α, 153–54, σχ. 4, πίν. 187ε) και ένα πιο πρόσφατο εύρημα από τάφο στον Αμμότοπο Άρτας (Ραπτόπουλος και Μπαλαδήμα 2016, 1079–80, εικ. 70), το οποίο έχει γλωσσίδιο λαβής και όχι λαβή σε σχήμα T.

Εικ. 13–14. Η χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος (X7).

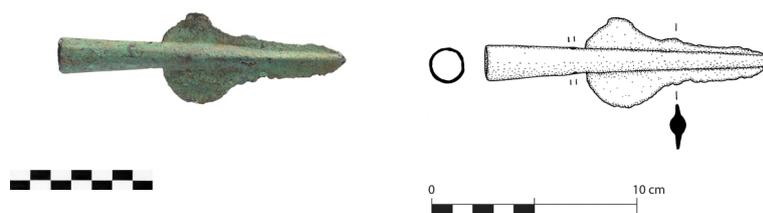
Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος (X7: Εικ. 13–14) φέρει μεγάλη φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, η οποία δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός αυλός διαθέτει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο

σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Μικρές φθορές χρήσης ή διάβρωσης παρατηρούνται στη λεπίδα και μικρή στρέβλωση στο άκρο, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια. Με μήκος 40,8 εκ., ανήκει σε ευρύτατα διαδεδομένο ευρωπαϊκό τύπο τηλεβόλου όπλου. Σύμφωνα με τη βασική κατάταξη των χάλκινων αιχμών δοράτων της ελλαδικής Ύστερης Χαλκοκρατίας (Avila 1983, 62–3, πίν. 18.133–34), η αιχμή δεν μπορεί να ενταχθεί σε κάποιον συγκεκριμένο τύπο, αλλά μοιάζει με δύο μικρότερα δείγματα από ιδιωτική συλλογή στη Λαμία και τον ταφικό λάκκο Κ του θαλαμοειδούς τάφου 1 στα Διακάτα Κεφαλονιάς, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ φάση. Στην ίδια περίπου περίοδο ανήκουν παράλληλα από την κεντρική Ευρώπη (Leshtakov 2015, 60–1, 84–5, 234, 239, πίν. 39–41, 71, 190, 192), τα οποία ίσως υποδεικνύουν την προέλευση της φυλλόσχημης αιχμής από τον τάφο της Εφύρας. Αντίθετα, η αιχμή της Εφύρας δεν μοιάζει με καμία από τις υπόλοιπες είκοσι πέντε χάλκινες φυλλόσχημες αιχμές δοράτων της Ηπείρου. Εννιά βρέθηκαν σε τάφους: Κάτω Κόνιτσα, Λιατοβούνι, Κάτω Πεδινά, Βίτσα, Μαζαράκι-δύο, Ανθοχώρι, Γκρίκα, Παραμυθιά· επτά μεμονωμένα: Ωραιόκαστρο, Άγιος Κοσμάς, Δεσποτικό, Μπιζάνι, Βερενίκη-δύο, Αγία Φανερωμένη· τρεις από τη Δωδώνη ως πιθανά αναθήματα, τρεις από τον θησαυρό της Στεφάνης και άλλες τρεις από άγνωστες θέσεις (Βοκοτοπούλου 1969, 195–99, πίν. 27β, 28· Παπαδόπουλος 1976, 311–15, 332–33, πίν. 18–20).

Εικ. 15–16. Η χάλκινη φυλλόσχημη αιχμή δόρατος (X6).

Οι δύο ακέραιες χάλκινες χυτές αιχμές δοράτων, η μεγαλύτερη (X6: Εικ. 15–16) και η μικρότερη (X8: Εικ. 17–18), διαθέτουν φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, που δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός ή πολυγωνικός αυλός έχει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Η μεγαλύτερη είναι θραυσμένη και συγκολλημένη στο ανώτερο μέρος της λεπίδας, ενώ τρία μικρά θραύσματα συνανήκουν. Φέρουν μικρότατες στρεβλώσεις με αρκετές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια. Με μήκος 26,5 και 14,0 εκ., ανήκουν σε διαδεδομένο ευρωπαϊκό τύπου τηλεβόλου όπλου. Σύμφωνα με τη βασική κατάταξη (Avila 1983, 66–76, πίν. 19–20), εντάσσονται στην τυπολογική σειρά G, η οποία σχετίζεται και με την τυπολογική σειρά F, αλλά και ειδική ομάδα αιχμών δοράτων από την Ήπειρο. Έντεκα ακόμη χάλκινες φυλλόσχημες αιχμές δοράτων είναι γνωστές στην περιοχή της Ηπείρου. Έξι βρέθηκαν σε τάφους στις θέσεις Λιατοβούνι, Καλπάκι, Αρετή, Μαζαράκι, Πεδινή, Κίπερη και πέντε είναι μεμονωμένα ευρήματα από τις θέσεις Κόνιτσα, Μεγάλο Γαρδίκι, Καταμάχη, Πεστά, Αγία Κυριακή (για Ήπειρο, Αλβανία και Ευρώπη: Leshtakov 2012, 116–50). Οι χάλκινες αιχμές δοράτων αναδεικνύονται ως το κύριο τηλεβόλο πολεμικό και θηρευτικό όπλο της Ύστερης Χαλκοκρατίας. Τρεις μόνο μήτρες έχουν βρεθεί στον ελλαδικό χώρο: στον Καστανά της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ2–B1 (Hochstetter 1987, 20–1, πίν. 5.3,

Εικ. 17-18. Η χάλκινη φλογόσχημη αιχμή δόρατος (X8).

28.7), στην Τίρυνθα της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ (Rahmstorf 2008, 81, πίν. 35, 90.9) και στη Χαλανδρίτσα της Υστεροελλαδικής ΙΙΒ-Γ περιόδου (Souza 2017, 483-94, πίν. 194-95). Για τη χρήση τους ήταν απαραίτητη η στερέωση σε ξύλινο κοντό, συνήθως από ξύλο φράξου (Κλείτσας 2017, 261: αιχμή Πεδινής Ιωαννίων Falkenstein κ.ά. 2017, 71-4, εικ. 3-5: αιχμή Volkach Γερμανίας).

Εικ. 19-20. Η χάλκινη επίπεδη σμίλη (X2).

Η ακέραια χάλκινη χυτή και επίπεδη σμίλη (X2: Εικ. 19-20) έχει μεγαλύτερη λεπίδα και μικρότερη πτέρνα, όπου και μικρή στρέβλωση από χτυπήματα χρήσης. Φέρει μικρές φθορές ή αποκρούσεις στη λεπίδα, κυρίως από χρήση και διάβρωση, ενώ φαιοπράσινη οξείδωση καλύπτει την επιφάνεια. Η μορφή λεπίδας σε σχήμα V παραπέμπει σε χρήση σμίλης και όχι σκεπάρνου, οπότε θα είχε επιπεδοκύρτη τομή. Το συγκεκριμένο εργαλείο ανήκει στην απλή εκδοχή σμίλης της Εποχής του Χαλκού στον ελλαδικό (Σπυρόπουλος 1972, 19-25, 54-5, 68-70, 143-47, 221, εικ. 21-34, 115-16, 128-35, πίν. 9-10, 18, 20-1, 34-5) και ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Παρόμοια χάλκινη σμίλη της Πρώιμης Χαλκοκρατίας βρέθηκε στο Ροδοτόπι Ιωαννίνων και δεύτερη σμίλη-σκέπαρνο στη λίμνη Παμβώτιδα των Ιωαννίνων (Kleitsas 2019, 21, 37, εικ. 21-4).

Εικ. 21-22. Η χάλκινη κωνική σμίλη (X5).

Η ακέραια χάλκινη χυτή σμίλη (X5: Εικ. 21-22) έχει κοίλο κωνικό αυλό και μικρή αλλά χρηστική λεπίδα. Από τη μέση και κάτω αποκτά ελλειψοειδή διατομή και διακριτό αρμό συνένωσης των δύο τεμαχίων της λίθινης μήτρας, ενώ από τη μέση και πάνω φέρει οκταεδρική διατομή. Δύο οριζόντιοι πλαστικοί δακτύλιοι κοσμούν τη βάση του αυλού με τέσσερις κάθετες νευρώσεις ανάμεσά τους. Ακανόνιστη οπή στη μια πλευρά βοήθουσε τη στερέωση με ήλο ξύλινου στελέχους. Μικρές φθορές ή αποκρούσεις υπάρχουν στη βάση του αυλού, ενώ φαιοπράσινη οξείδωση καλύπτει την επιφάνεια. Ανήκει σε ευρωπαϊκό τύπο εργαλείου με μικρή αλλά ενδεικτική διασπορά στον ελλαδικό χώρο κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία. Το μοναδικό παράλληλο από

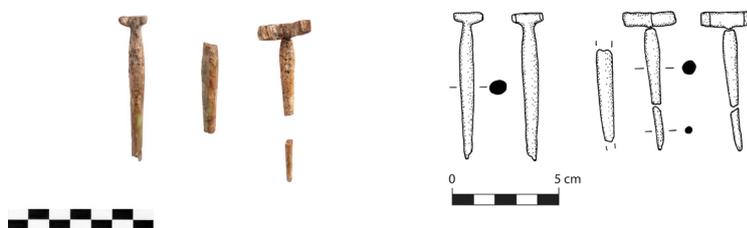
την Ήπειρο υπάρχει στον θησαυρό της Καταμάχης Ιωαννίνων (Βοκοτοπούλου 1972, 115, εικ. 3· Κλείτσας 2021, 638–39, εικ. 4). Λίγα ακόμη παραδείγματα είναι γνωστά από την κεντρική Μακεδονία: μία από το κτίριο Α του οικισμού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης, που χρονολογείται στη φάση 4 γύρω στο 1200 π.Χ. (Μαυροειδή κ.ά. 2004, 320, σχ. 4), από όπου προέρχεται και λίθινη μήτρα για χύτευση δύο άλλων σμιλών, καθώς και μία από τον οικισμό του Αγίου Μάμαντος στην Όλυνθο Χαλκιδικής, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική Ι (Schalk 2005, 95–107). Τεμάχιο λίθινης μήτρας για χύτευση σμίλης με κοίλο αυλό προέρχεται από τη φάση 6 της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ στον οικισμό της Ασσήρου (Wardle και Wardle 1999, 38, εικ. 2.3), όπου υπάρχει και λίθινη μήτρα για χύτευση πέντε επίπεδων σμιλών.

Εικ. 23–24. Το χάλκινο μονόστομο μαχαίρι (X4).

Το ακέραιο χάλκινο χυτό μαχαίρι (X4: Εικ. 23–24) έχει μονόστομη λεπίδα και ευθύγραμμη ράχη. Στην πτέρνα σώζεται η γένεση δύο οπών προσήλωσης στην απόληξη της και άλλες τρεις κυκλικές οπές προσήλωσης παρακάτω για τη στερέωση της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης της λαβής, που δεν σώζεται. Στις τρεις κατώτερες οπές προσήλωσης διατηρούνται οι αντίστοιχοι χάλκινοι ηλίσκοι, εκ των οποίων ο ανώτερος είναι στρεβλωμένος. Στη λεπίδα υπάρχουν αρκετές μικρές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης, καθώς και μικρή στρέβλωση στο άκρο της, ενώ φαιοπράσινη οξείδωση καλύπτει όλη την επιφάνεια. Το μαχαίρι μπορεί να ενταχθεί στην ομάδα 6 της Sandars (1955, 183, εικ. 4.3), που ήταν ιδιαίτερα αγαπητή στη δυτική Ελλάδα, με στενό παράλληλο στη Χαλανδρίτσα Αχαΐας. Παρόμοιο χάλκινο μαχαίρι μυκηναϊκού τύπου με ευθύγραμμη ράχη βρέθηκε σε τάφο στην Πεδινή Ιωαννίνων και άλλα τρία στη Δωδώνη (Κλείτσας/Kleitsas 2021, 78–81, 123–24), όπου υπάρχουν δεκαπέντε ακόμη μικρά μαχαίρια ως πιθανά αναθήματα.

Η ακέραια χρυσή χυτή μικρότατη ψήφος (XP1) έχει αμφικωνική διαμόρφωση με διαμπερή σπή ανάρτησης κατά μήκος. Τα χρυσά αντικείμενα στην Ήπειρο της Ύστερης Χαλκοκρατίας είναι πολύ σπάνια, με μόλις δύο ακόμα παραδείγματα: μια μικρή χρυσή σφαιρική ψήφο από τάφο στη Γκρίκα Θεσπρωτίας του τέλους της Ύστερης Χαλκοκρατίας (Preka-Alexandri και Sakkas 2019, 83, εικ. 10) και μια χρυσή ταινία από τάφο στον Ελαφότοπο Ιωαννίνων (Βοκοτοπούλου 1969, 180, 188, πίν. 24β). Τέλος, από τάφο στον Αμμότοπο Άρτας αναφέρονται επιπλέον οκτώ επιχρυσωμένα κομβία (Ραπτόπουλος και Μπαλαδήμα 2016, 1079–80, εικ. 68).

Εικ. 25–26. Οι τρεις οστέινες περόνες (O1–O3).

Η οστέινη περόνη (O1) έχει στέλεχος κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η συμφυής κεφαλή διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία. Φέρει φθορές ή αποκρούσεις στην κεφαλή, ενώ είναι ελλειπής στην αιχμηρή απόληξη. Δεύτερο στέλεχος ελλειψοειδούς τομής είναι ελλίπες στην κεφαλή και

την αιχμηρή απόληξη, προερχόμενο από δεύτερη όμοια περόνη. Σε τρίτη οστέινη περόνη ανήκει συμφυής κεφαλή (O2), που διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία, καθώς και στέλεχος (O3) κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή είναι συγκολλημένη από δύο τμήματα, ενώ φέρει αποκρούσεις και στις δύο απολήξεις. Το στέλεχος από δύο συνανήκοντα και μη συγκολλώμενα τμήματα είναι ελλιπές στο ενδιάμεσο τμήμα και την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή και το στέλεχος είναι συνανήκοντα και συγκολλώμενα. Οι τρεις όμοιες περόνες (Εικ. 25–26) ανήκουν σε έναν εξαιρετικά ιδιαίτερο τύπο χωρίς εντοπισμένα παράλληλα. Αυτό που τις διαφοροποιεί από πιθανά παράλληλα είναι η ημικυκλική κεφαλή, η οποία είναι κάθετη προς το στέλεχος και όχι οριζόντια, όπως ενίοτε συμβαίνει σε αρκετά γνωστά παραδείγματα περονών από διάφορα υλικά των προϊστορικών αλλά και των ιστορικών χρόνων.

Εικ. 27–28. Η σιδερένια αιχμή βέλους (Σ2).

Τέλος, από το επιφανειακό στρώμα του τάφου της Εφύρας προέρχεται τμήμα σιδηράς αιχμής βέλους (Σ2: Εικ. 27–28) με τετραεδρική ή πυραμιδοσχημη μορφή, ελλιπής στο κατώτερο μέρος και τον μίσχο. Η συγκεκριμένη αιχμή χρονολογείται με σχετική ασφάλεια στα ελληνιστικά ή ρωμαϊκά χρόνια, όταν πιθανότατα σημειώθηκε εξωτερική επίθεση στα τείχη της Εφύρας. Πρόκειται μάλλον για τη μεγάλη καταστροφή της Ηπείρου από τους Ρωμαίους το 168/167 π.Χ.

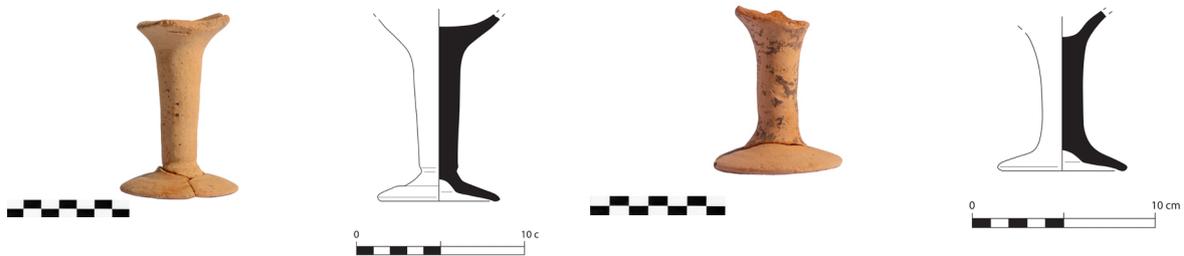

Εικ. 29. Τρία επιλεγμένα τμήματα χειροποίητων αγγείων.

Συνεχίζοντας με την κεραμική, έξι ομάδες από τις επιχώσεις του τάφου περιλαμβάνουν πιο πολλά όστρακα εγχώριας χειροποίητης κεραμικής (Κ II: ελάχιστα με πλαστική διακόσμηση, Κ III: αρκετά με λειασμένη επιφάνεια και orange-red ware: ελάχιστα με πορτοκαλέρυθρο πηλό) και αρκετά μυκηναϊκής τροχήλατης κεραμικής. Ξεχωρίζουν ο λαιμός, η βάση και οι λαβές μεγάλου χειροποίητου αγγείου (Π40), πιθανότατα αμφορέα με οριζόντιες λαβές στην κοιλιά. Επιπλέον, ο λαιμός μικρού μυκηναϊκού αγγείου και τμήματα εγχώριων αγγείων (Εικ. 29): όστρακο με εμπίεστη διακόσμηση, κερατοειδής απόφυση και ένα άλλο τμήμα με διακόσμηση εγχάρακτων τεθλασμένων γραμμών. Η θέση εύρεσης αυτών των κεραμικών ομάδων, στις επιχώσεις του τάφου και όχι στο ταφικό στρώμα, καθώς και το γεγονός ότι τα όστρακα είναι πολύ αποσπασματικά, υποδηλώνουν πιθανόν ότι η συγκεκριμένη κεραμική δεν είχε σχέση με το ταφικό στρώμα, αλλά είναι μάλλον υστερότερη και ως εκ τούτου δεν εξετάζεται εδώ με λεπτομέρεια.

Εικ. 30–31. Η πήλινη γωνιώδης κύλικα (Π15).

Εικ. 32–33. Η πήλινη υψίποδη κύλικα (Π14).

Εικ. 34–35. Η πήλινη υψίποδη κύλικα (Π16).

Από τα εννιά πήλινα αγγεία του τάφου στην Εφύρα, τρεις μυκηναϊκές τροχήλατες άβαφες κύλικες (Π14, Π15, Π16) ανήκουν πιθανότατα στον ίδιο τύπο. Φέρουν κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής, ενώ η μια (Π15: Εικ. 30–31) έχει υποτυπώδη γωνίωση πριν το χείλος (FS 274/275, καθώς η FS 267 έχει πιο διακριτή-κάθετη γωνίωση και μία πάντα λαβή). Οι δύο διατηρούν συγκολλημένο δίσκο βάσης με το στέλεχος-πόδι και λίγα συνανήκοντα όστρακα από τη γάστρα και τις λαβές (Εικ. 32–35), ενώ η γωνιώδης αποκαθίσταται σχεδόν ολόκληρη. Χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ2 ή πιθανότερα στην ΙΙΓ Πρώιμη περίοδο. Επέισακτες μυκηναϊκές τροχήλατες κύλικες έχουν βρεθεί σε διάφορες θέσεις, όπως στον οικισμό του Λιατοβουνίου Κόνιτσας και χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΓ περίοδο (Douzougli και Papadopoulos 2010, 65, εικ. 32), στη Δωδώνη Ιωαννίνων, όπου είναι το συνηθέστερο σχήμα κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΑ2–Γ περίοδο (Wardle 1977, 177, εικ. 10), στην ακρόπολη της Εφύρας, όπου είναι κυρίαρχο σχήμα της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ2–Γ (Papadopoulos και Papadopoulos 2020, 66–8, 94–5, 110), στον θολωτό τάφο της Κίπερης στην Πάργα, χρονολογούμενες κυρίως στην Υστεροελλαδική ΙΙΑ περίοδο (Papadopoulos 1981, 16, 18, εικ. 4, πίν. 6.2–3), αλλά και στον οικισμό στις Στένες Γκρίκας Παραμυθιάς, χρονολογούμενες στην Υστεροελλαδική ΙΙΒ περίοδο (Preka-Alexandri και Sakkas 2019, 81–2, εικ. 7). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απομίμηση μυκηναϊκών σχημάτων στην Ήπειρο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις υψίποδες κύλικες, οι οποίες έχουν βρεθεί κυρίως στη Δωδώνη και άλλες οικιστικές θέσεις της ύστατης προϊστορίας στο λεκανοπέδιο Ιωαννίνων, όπως η Καστρίτσα, το Ροδοτόπι και η Κρύα (Υιουνί και Vasileiou 2017, 409–16, πίν. 144–48). Πρόκειται για χειροποίητα αγγεία από πορτοκαλέρυθρο πήλο (orange-red ware) και συχνά εξίτηλη αμαυρόχρωμη διακόσμηση.

Τρεις τροχήλατοι σκύφοι (Π38, Π39, ομάδα οστράκων) διαθέτουν ημισφαιρικό σχεδόν σώμα. Ο πρώτος (Π38: Εικ. 36–37) είναι ολόβαφος εσωτερικά με απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα. Εξωτερικά έχει ταινιωτή διακόσμηση και ζώνη με βραχώδες σχέδιο (FM 32) πάνω και κάτω, ενώ ανάμεσα σχηματίζεται οριζόντια

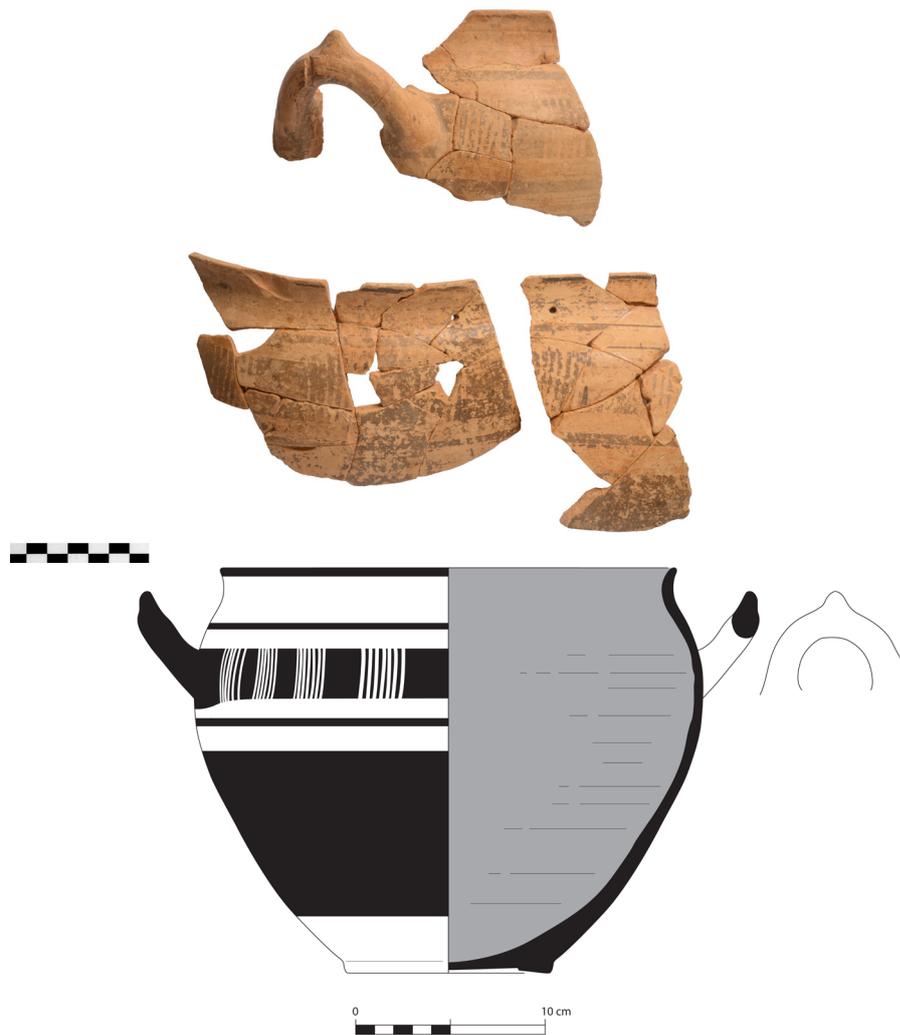
Εικ. 36–37. Ο πήλινος διακοσμημένος σκύφος (Π38).

Εικ. 38–39. Ο πήλινος ολόβαφος σκύφος (Π39).

εξηρημένη κυματοειδής γραμμή (FM 53) σε «αρνητικό». Σώζει το ανώτερο μόνο τμήμα, με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι συγκολλημένος από συνανήκοντα όστρακα και ελλειπής στο κάτω μέρος. Μπορεί να χρονολογηθεί στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση ή και αργότερα, ενώ η διακόσμησή του δεν είναι συνηθισμένη. Ο δεύτερος (Π39: Εικ. 38–39) έχει δακτυλιόσχημη βάση, ημισφαιρικό σχεδόν σώμα (FS 284/285) και δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά, με αρκετά απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα. Παρόμοιος είναι και ο τρίτος σκύφος, που διατηρείται σε πιο θραυσματική κατάσταση. Τα δύο αυτά αγγεία χρονολογούνται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ2 ή πιθανότερα στην ΙΙΙΓ Πρώιμη περίοδο. Επείσακτοι μυκηναϊκοί τροχήλατοι σκύφοι στην Ήπειρο έχουν βρεθεί κυρίως σε μεμονωμένες ταφές σε λάκκους, όπως στα πρόσφατα ανασκαμμένα παραδείγματα της Πεδινής Ιωαννίνων, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Πρώιμη φάση (Αδάμ 2012, 345, εικ. 15), και της Πούντας Πρέβεζας, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ2/Γ φάση (Sakkas 2017, 437, πίν. 170β). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί και ο ταινιωτός κρατηρίσκος ή σκύφος από τον ταφικό τύμβο Α της Εφύρας, που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Ύστερη φάση (Papadopoulos και Papadopoulou 2020, 69, 111).

Ο υβριδικός τροχήλατος σκύφος (Π37: Εικ. 40–41) έχει δακτυλιόσχημη βάση, ημισφαιρικό σχεδόν σώμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες κυλινδρικές λαβές με τριγωνική απόφυση στο μέσο. Εσωτερικά είναι ολόβαφος με πιο απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα, ενώ εξωτερικά σώζει ταινιωτή διακόσμηση από απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών με διακόσμηση έξι ή επτά κάθετων γραμμών που δημιουργούν μετόπες. Σώζει τμήματα από όλο το σώμα και είναι συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα. Κάτω από το χείλος υπάρχουν δύο μικρές κυκλικές διαμπερείς οπές, οι οποίες πιθανώς αποτελούν ίχνη επιδιόρθωσης ή άλλο στοιχείο. Ο υβριδικός τροχήλατος σκύφος διαθέτει διχαλωτές λαβές, που είναι εγχώριο ή βορειότερο στοιχείο. Οι διχαλωτές λαβές κοσμούν συνήθως ανοικτά χειροποίητα αγγεία με μονόχρωμη λειασμένη ή και στιλβωμένη επιφάνεια, αλλά δεν λείπουν από περιοχές με ισχυρές μυκηναϊκές επιδράσεις, όπως η Εφύρα με δεκαπέντε περίπου παραδείγματα (Papadopoulos και Papadopoulou

Εικ. 40–41. Ο πήλινος υβριδικός σκύφος (Π37).

2020, 38–9, 72–3, 92–3), η Κίπερη με τρία μόνο παραδείγματα από τον θολωτό τάφο (Paradourou 1981, 20, εικ. 5, πίν. 6.6) και η Δωδώνη, όπου θεωρούνται οι πλέον χαρακτηριστικές λαβές στον οικισμό (Ευαγγελίδης 1935, 198–200, πίν. 2β). Η διακόσμηση με μετόπες είναι απλή, παρότι δεν είναι τυπική για το μυκηναϊκό διακοσμητικό θεματολόγιο. Απαντά σε όστρακο άλλου μυκηναϊκού τροχήλατου σκύφου από την Εφύρα, ο οποίος χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ' Υστερη φάση (Paradourou και Paradourou 2020, 63), αλλά βρίσκεται σε ζώνη αμέσως κάτω από το χείλος, ενώ η μετόπη του πληρώνεται με κάθετο κυματοειδές σχέδιο. Αντίθετα, το θέμα είναι ίσως αρκετά πιο κοινό στην αμαυρόχρωμη διακόσμηση χειροποίητων αγγείων, όπως σε αγγείο από το Λιατοβούνι Κόνιτσας της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου (Douzougli και Paradourou 2010, 45, εικ. 17α) και σε όστρακο από την Καστρίτσα Ιωαννίνων (Δάκαρης 1951, 180–81, εικ. 6.3). Η διακόσμηση με μετόπες είναι ίσως ακόμα πιο χαρακτηριστική σε αγγεία της γεωμετρικής περιόδου (π.χ. Λευκαντί), χρονολόγηση που δεν μπορούμε να αποκλείσουμε.

Η μυκηναϊκή τροχήλατη πρόχους/λήκυθος (Π13: Εικ. 42–44) έχει ελαφρώς κοίλη βάση και σφαιρικό πιεσμένο ή σχεδόν αμφικωνικό σώμα (FS 112/123). Από τον στενό κυλινδρικό λαιμό εκφύεται ταινιωτή λαβή ελλειψοειδούς τομής κάθετη στον ώμο, ενώ διαθέτει κωνικό στόμιο με μικρότατη κυκλική οπή. Στη βάση ανοίχθηκε, πριν την όπτηση, μικρότατη διαμπερής κυκλική οπή, που μετατρέπει ουσιαστικά το ληκύθιο σε ιδιόμορφο ρυτό. Παρόμοιο σχήμα της Υστεροελλαδικής ΙΙΙΓ' περιόδου με πολλές οπές στη βάση (sprinkler) και ταινιωτή διακόσμηση έχει βρεθεί στην Κω (Koehl 2006, 9, εικ. 4). Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο με καστανομέλανο επίχρισμα εξωτερικά, ενώ είναι συγκολλημένο από λίγα όστρακα και ελάχιστα ελλίπες. Γενικά, το σχήμα θα μπορούσε να θεωρηθεί εξέλιξη του μικρού ψευδόστομου αμφορέα.

Εικ. 42–43. Το πήλινο ολόβαφο ληκυτόιο-ρυτό (Π13).

Εικ. 44. Το στόμιο και η βάση του ληκυτόιου-ρυτού (Π13).

Τέλος, ο μεγάλος τροχήλατος αμφορέας (Π36: Εικ. 45) έχει επίπεδη βάση, απιόσχημο σώμα, κυλινδρικό λαιμό και ευρύ στόμιο, από όπου εκφύονται δύο διαμετρικά αντίθετες στρεπτές λαβές κάθετες στον ώμο. Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο ή με ταινιωτή διακόσμηση εξωτερικά και καστανομέλανο επίχρισμα. Αποτελείται από πολλά συνανήκοντα ή συγκολλώμενα όστρακα. Χρονολογείται πιθανότερα στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΓ Μέση φάση ή και αργότερα ακόμη, μέσα στην Πρώιμη Εποχή Σιδήρου.

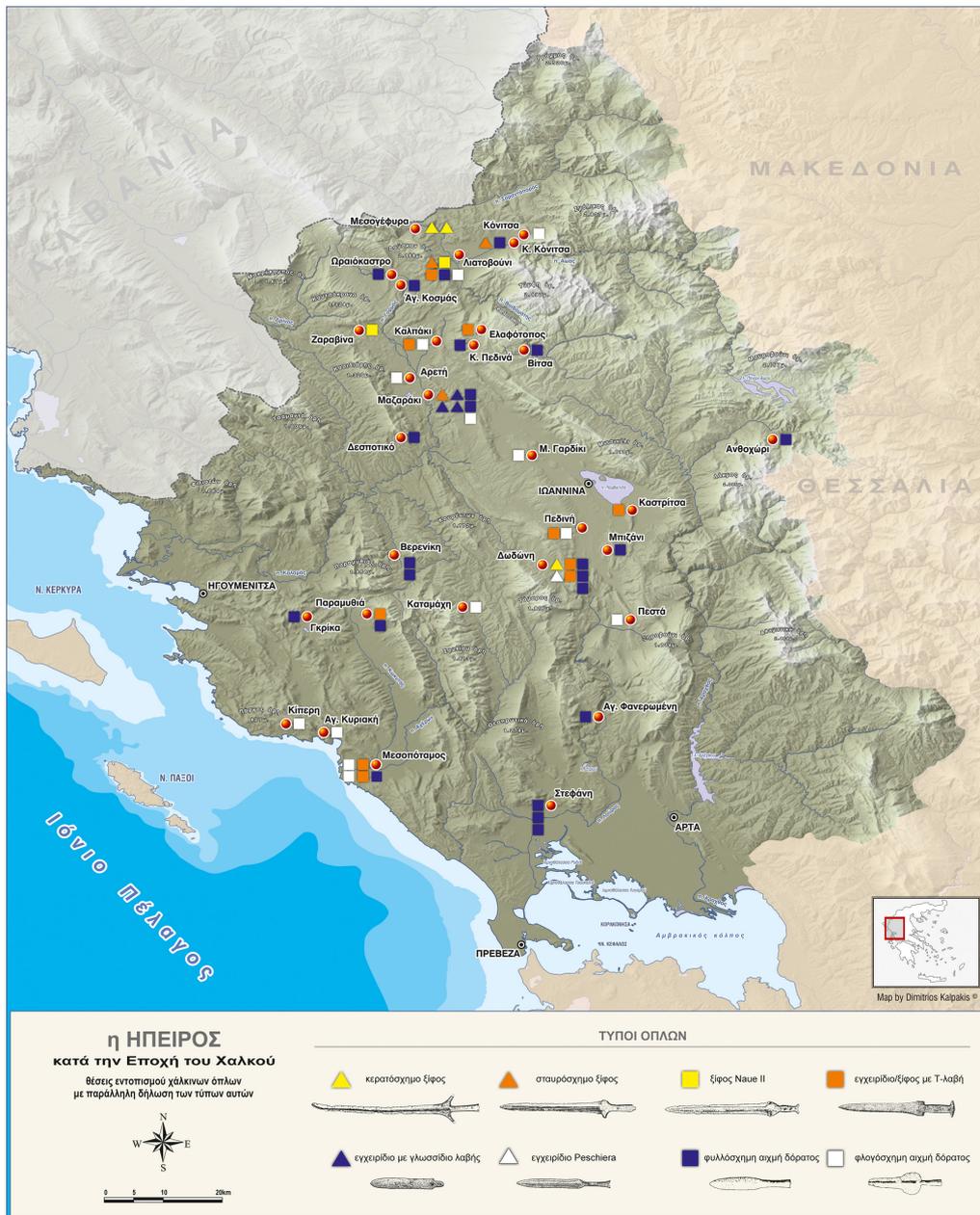
ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Εφύρα, όπως έχει αναδειχθεί από τις παλαιότερες έρευνες, αποτελεί οχυρωμένη ακρόπολη κατά τη μυκηναϊκή μεγαλιθική τεχνική, που διέθετε κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία τον Γλυκύ λιμένα. Το λιμάνι βρισκόταν τότε σε απόσταση μόλις 500 μ., ενώ σήμερα έχει απομακρυνθεί στα 4 χλμ. Προσέλκυσε το ενδιαφέρον των Μυκηναίων με τη δημιουργία εμπορικού σταθμού για αναζήτηση πρώτων υλών (π.χ. ξυλεία) ή πιθανών συμμαχιών στην περιοχή. Οι πρώτες εισαγωγές μυκηναϊκών προϊόντων στην Ήπειρο εντοπίζονται στον θολωτό τάφο της Κίπερης κατά την Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ1 και περιλαμβάνουν κυρίως αλάβαστρα και κύλικες (Paradourou 1981, 12–20, εικ. 1–4, πίν. 5–6). Λίγο αργότερα, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ2, χρονολογούνται οι εισαγωγές στην Εφύρα και τη Δωδώνη, που περιλαμβάνουν τροχήλατα μυκηναϊκά αγγεία. Στην Εφύρα η μυκηναϊκή κεραμική συνιστά το 15% (Paradourou και Paradourou 2020, 110–11) και στη Δωδώνη το 4% (Wardle 1977, 177). Οι μυκηναϊκές εισαγωγές πυκνώνουν αργότερα, στην Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ–Γ περίοδο, και πλέον περιλαμβάνουν όχι μόνο παρόμοια αγγεία, αλλά και χάλκινα όπλα (κερατόσχημα και σταυρόσχημα ξίφη, εγχειρίδια με λαβή T και φυλλόσχημες αιχμές δοράτων) και εργαλεία (κυρίως αμφίστομους πελέκεις). Μάλιστα, δημιουργείται σε αυτή την περιοχή της Ηπείρου ένας μικρός μυκηναϊκός πυρήνας με την ακρόπολη της Εφύρας και τον μικρό θολωτό τάφο της Κίπερης. Η περίπτωση της Δωδώνης (Κλείτσας/Kleitsas 2021: για σύνθεση των αρχαιολογικών δεδομένων με έμφαση στα χάλκινα τέχνηρα) στην καρδιά της ενδοχώρας της Ηπείρου κρίνεται διαφορετική.

Εικ. 45. Ο μεγάλος πήλινος αμφορέας (Π36).

Το λιμάνι της μυκηναϊκής Εφύρας υπήρξε πιθανότατα η βασική πύλη εισόδου προϊόντων στην Ήπειρο, τόσο νοτιότερης ελλαδικής ταυτότητας όσο και βορειότερου ευρωπαϊκού χαρακτήρα. Αυτό τεκμαίρεται τόσο στη βάση των κτερισμάτων του νέου τάφου της Εφύρας, που δημοσιεύεται εδώ, όσο και στη βάση των περιεχομένων του θησαυρού της Στεφάνης Πρέβεζας στον μυθό του Αμβρακικού κόλπου (Kleitsas κ.ά. 2018, 73–107). Ο συγκεκριμένος θησαυρός εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ιωαννίνων και περιλαμβάνει πέντε χάλκινους αμφίστομους πελέκεις κρητομυκηναϊκού τύπου, άλλους πέντε του βορειότερου τύπου «Ερμονες-Κιέριον», τρεις χάλκινες φυλλόσχημες αιχμές δοράτων, δύο χάλκινα στελέχη-περόνες και δύο λίθινα εργαλεία-ακόνες. Στην ίδια την Εφύρα βρέθηκε και η μοναδική άμεση ένδειξη άσκησης μεταλλοτεχνικών δραστηριοτήτων στην Ήπειρο κατά την Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για τεμάχιο πήλινης ή λίθινης μήτρας (το υλικό δεν διευκρινίζεται στη δημοσίευση) χύτευσης μεταλλικού αντικειμένου (Paradopoulos και Paradoulou 2020, 35, 110, 115, 120, εικ. 49.6, 151.9), η οποία βρέθηκε στην περιοχή της νότιας κύριας πύλης της Εφύρας. Από την ακρόπολη προέρχεται και η απόληξη φυλλόσχημης και αμφίστομης λεπίδας χάλκινου ξίφους (Paradopoulos και Paradoulou 2020, 103, 113, εικ. 146.1), που χρονολογείται στην Υστεροελλαδική ΙΙΙ περίοδο, καθώς και αρκετές λίθινες ακόνες ως τεκμήρια της όξυνσης των λεπίδων διαφόρων χάλκινων αντικειμένων (π.χ. μαχαίρια). Μέχρι στιγμής, η ύπαρξη εγχώριας μεταλλοτεχνικής παράδοσης στην Ήπειρο της Εποχής του Χαλκού στηριζόταν αποκλειστικά σε ποσοτικά ή ποιοτικά και τυπολογικά ή κατασκευαστικά δεδομένα από τα ίδια τα χάλκινα αντικείμενα. Έτσι, ήταν αρκετά πιθανή η κατασκευή στην περιοχή χάλκινων αμφίστομων πελέκων, φυλλόσχημων και φλογόσχημων αιχμών δοράτων, καθώς και εγχειριδίων με λαβή T, με σημαντική διασπορά στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου (Εικ. 46).

Εικ. 46. Χάρτης της Ηπείρου με τη διασπορά των χάλκινων όπλων της Ύστερης Εποχής Χαλκού (Μεσοπόταμος = Εφύρα).

Ο νέος μυκηναϊκός τάφος της Εφύρας βρέθηκε πλούσια κτερισμένος και μπορεί να συγκριθεί με άλλα δύο δείγματα στην Ήπειρο, οι νεκροί άνδρες των οποίων έφεραν πλήρη πολεμική εξάρτηση. Η πρώτη είναι ο λάκκος-ταφή 59 στο νεκροταφείο του Λιατοβουνίου Κόνιτσας, η οποία ήταν κτερισμένη με δύο χάλκινα ξίφη, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων και δερμάτινο θώρακα με χάλκινα ομφάλια και κομβία, και η οποία αποδόθηκε συμβατικά σε «ήρωα» ή παλαιότερα σε «γενάρχη», προσδίδοντας στο νεκρό ιεραρχική αξία (Douzougli και Paradourou 2010, 23–35, 68–71, εικ. 5–10). Η δεύτερη περίπτωση είναι ο μεμονωμένος κιβωτιόσχημος τάφος του Μαζαρακίου Ιωαννίνων (Βοκοτοπούλου 1969, 191–203, πίν. 27, 29–30), ο οποίος περιείχε τρεις ταφές με πλούσια κτερίσματα, όπως χάλκινο ξίφος, τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων και τρία μικρά χάλκινα εγχειρίδια, χάλκινα κοσμήματα, χειροποίητα και τροχήλατα αγγεία. Ο νεκρός του τάφου της Εφύρας ήταν κτερισμένος με εννιά τροχήλατα αγγεία (τρεις κύλικες, τέσσερις σκύφους, ληκύθιο-ρυτό και αμφορέα). Πρόκειται για τη μεγαλύτερη συγκέντρωση τροχήλατων αγγείων σε μεμονωμένη ταφή από την Ήπειρο. Εξαιρεση αποτελεί ίσως ο θολωτός τάφος της Κίπερης Πάργας, αν και αυτός φιλοξενούσε περισσότερες ταφές και είχε μεγαλύτερη διάρκεια χρήσης.

Όσον αφορά στα χάλκινα όπλα, ο τάφος της Εφύρας περιείχε ένα εγχειρίδιο μυκηναϊκού τύπου, αλλά και μια φυλλόσχημη και δύο φλογόσχημες αιχμές δοράτων βορειότερου ή ευρωπαϊκού τύπου. Ο συνδυασμός ελλαδικών και βορειότερων στοιχείων δικαιολογείται απόλυτα από τη γεωγραφική θέση της Εφύρας στην Ήπειρο. Απαντά σε γειτονικές περιοχές, με μεταγενέστερο παράδειγμα τον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας (Σταυροπούλου-Γάτση κ.ά. 2012, 247–64· Jung κ.ά. 2017, 81–109), όπου τεκμηριώνονται επαφές ή ανταλλαγές και με περιοχές της Ιταλίας. Οι δύο χάλκινες σμίλες ως εργαλεία απαντούν πρώτη φορά ως κτερίσματα τάφου στην Ήπειρο, ενώ εξαίρεση στον κανόνα αποτελεί η απόθεση μαχαιριών σε τρεις τάφους (Πεδινή, Καλπάκι και Ελαφότοπος), αλλά και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις εκτός Ηπείρου. Η ύπαρξη χάλκινων εργαλείων ξυλουργικής σε τάφους της Ύστερης Χαλκοκρατίας του ελλαδικού χώρου είναι εξαιρετικά σπάνια. Η Kilian-Dirlmeier (2009, 385) αναφέρει τρεις θαλαμοειδείς τάφους: έναν στο Ναύπλιο με επίπεδο πέλεκυ, δύο σμίλες και οπέα, έναν στην Πρόσφυμα με πριόνι και σμίλη, και έναν στις Μυκήνες με αμφίστομο πέλεκυ και αξινοπέλεκυ (για περισσότερα παραδείγματα: Steinmann 2012, 280–84). Ακόμα πιο σπάνιος είναι ο συνδυασμός χάλκινων όπλων και εργαλείων στον ίδιο τάφο, ο οποίος προσδίδει στο νεκρό της Εφύρας τη διπλή αρετή της ανδρείας και της τέχνης. Η κατάσταση διατήρησης των χάλκινων όπλων και εργαλείων του τάφου χαρακτηρίζεται από φθορές και αποκρούσεις σε σημεία λεπτών λεπίδων (κυρίως στις τρεις χάλκινες αιχμές δοράτων), οι οποίες αποδίδονται στη φυσική διάβρωση. Μείωση μεγέθους της λεπίδας από όξυνση και χρήση παρατηρείται στο χάλκινο εγχειρίδιο και το χάλκινο μαχαίρι, ενώ ίχνη χρήσης σώζει η λεπίδα και η πτέρνα της χάλκινης επίπεδης σμίλης. Η στρέβλωση της αιχμηρής απόληξης της μεγάλης χάλκινης φυλλόσχημης αιχμής δόρατος μπορεί να αποδοθεί σε σκόπιμη και συμβολική ενέργεια με σκοπό την αποφυγή μελλοντικής χρήσης. Η συμβολική αχρήστευση χάλκινων ή σιδερένιων όπλων αποτελεί διαδεδομένη πρακτική σε τάφους της Ύστερης Εποχής Χαλκού και της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου, που είχε σκοπό να αποτρέψει μελλοντική χρήση, συνδέοντας τη χρήση του όπλου με την ταυτότητα του νεκρού.

Ο νέος τάφος της Εφύρας εντοπίστηκε σε απόσταση 20 μ. περίπου από τη νότια κύρια πύλη της ακρόπολης και σχεδόν παράλληλα με τον εξωτερικό οχυρωματικό περίβολο. Αυτό σημαίνει ότι το τείχος προϋπήρχε (Ύστεροελλαδική IIIA/B), διαφορετικά η θεμελίωσή του θα κατέστρεφε την ταφή. Δυστυχώς, η κατάρρευση του τείχους σε εκείνο το σημείο προκάλεσε την έντονη διατάραξη της ταφής και την καταστροφή του ανώτερου μέρους του σκελετού και αρκετών κτερισμάτων. Επίσης, εξαφάνισε οποιαδήποτε πιθανή ειδική διαμόρφωση του τείχους ή άλλη κατασκευή, η οποία θα προέβαλε τη θέση της ταφής. Ο ενταφιασμός του συγκεκριμένου νεκρού εκτός των τειχών, αλλά σε γειτνίαση με την κύρια πύλη, έχει παράλληλα σε άλλες περιπτώσεις ταφών «αφηρωισμένων» νεκρών κοντά σε πύλες πρώιμων ελλαδικών οχυρώσεων (Hubert 2016, 66–81: Κολώνα Αίγινας, Αγία Ειρήνη Κέας, Δώριον-Μάλθι, Περιστερία, Πύλος, Μυκήνες). Η διακεκριμένη ταφή του νεκρού της Εφύρας προκύπτει σε σύγκριση όχι μόνο με τους τάφους των σχεδόν παράλληλων χρονολογικά τριών τύμβων στο εσωτερικό της ακρόπολης της Εφύρας, τα κτερίσματα των οποίων αναφέρθηκαν παραπάνω, αλλά και με όλους τους υπόλοιπους από την Ύστερη Χαλκοκρατία της Ηπείρου. Η χρονολόγηση περισσότερων αγγείων του τάφου της Εφύρας στην Ύστεροελλαδική IIIΓ Πρώιμη φάση (οι τρεις άβαφες κύλικες, οι δύο ολόβαφοι σκύφοι και το ρυτό) δείχνει ότι ο ενταφιασμός έγινε εντός του 12ου αιώνα π.Χ. Η τελετουργία της ταφής περιλάμβανε ίσως πρόποση προς τιμή του νεκρού, απόθεση των αγγείων πόσης στο εσωτερικό του τάφου και προσφορά χοής με το ρυτό στην περιοχή των ποδιών. Τα υπόλοιπα τρία, υστερότερα χρονολογικά, αγγεία (οι δύο διακοσμημένοι σκύφοι και ο αμφορέας, ο οποίος ίσως αποτέλεσε και το σήμα της ταφής) μπορούν να συνδεθούν με μεταθανάτιες τιμές σε μεταγενέστερα χρόνια.

Η ταφή του νεκρού της Εφύρας ανήκει σε σειρά τάφων «πολεμιστών» της Ύστεροελλαδικής IIIΓ περιόδου στο Αιγαίο (ενδεικτικά: Steinmann 2012, 222–62), η οποία χαρακτηρίζει τη σταδιακή πτώση του μυκηναϊκού πολιτισμού από σύνθετα ανθρωπογενή αλλά και φυσικά φαινόμενα. Δεν είναι πλέον ξεκάθαρο, εάν τα κτερίσματα της ταφής ήταν προσωπικά αντικείμενα του νεκρού και δηλωτικά προϋπάρχουσας ιδιότητας (*insignia dignitatis*) ή εάν εκφράζουν την ιδεατή εικόνα των ζωντανών για το νεκρό (Whitley 2002, 217–32). Η μη διατήρηση σημαντικών τμημάτων του σκελετού (ενήλικος άνδρας) δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα για ύπαρξη τραυμάτων μάχης και την απόδοση του όρου πολεμιστής, αλλά πιο ορθά ταφής με όπλα (Georganas 2018, 189–97). Όπως έχει άλλωστε σημειωθεί, οι ταφές πολεμιστών δηλώνουν υψηλή κοινωνική θέση και όχι

επάγγελμα (Deger-Jalkotzy 2006, 151–79). Ο νεκρός άνδρας της Εφύρας πέθανε στις εσχατιές της μυκηναϊκής Ελλάδας, σε μια μεταβατική χρονική περίοδο με πολλές αλλαγές και αντιξοότητες. Ο τόπος καταγωγής του είναι άγνωστος, αλλά δεν έχει τόσο μεγάλη σημασία. Συνδύασε τον μυκηναϊκό υλικό πολιτισμό με εγχώρια στοιχεία ή επιδράσεις από βορειότερες περιοχές και υποθέτουμε ότι διακρίθηκε για την αρετή, το ήθος και την ανδρεία του, ώστε να άξιζε τέτοια τιμή από την κοινότητα.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

1. X1: χάλκινο εγχειρίδιο (Εικ. 11–12).

Εφύρα, Δ της πύλης και εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, Υ: 39,725 μ., 12-12-2011.

μήκος: 33,0 εκ., μήκος λεπίδας: 22,3 εκ., πλάτος λεπίδας: 5,0 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1–0,3 εκ., μήκος λαβής: 10,7 εκ., πλάτος λαβής κάτω: 5,0–5,2 εκ., πλάτος λαβής μέση: 2,0–2,7 εκ., πλάτος λαβής πάνω: 6,2 εκ., πάχος λαβής κάτω: 1,1–1,3 εκ., πάχος λαβής μέση: 1,2–1,7 εκ., πάχος λαβής πάνω: 1,8 εκ., διάμετρος οπών: 0,3–0,4 εκ., βάρος: 209 γρ.

Το ακέραιο χάλκινο χυτό εγχειρίδιο φέρει φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και ελλειψοειδή τομή. Διαθέτει ενιαία λαβή σε σχήμα T με μηνοειδή απόληξη και εξέχον πλαίσιο (H) για την προσαρμογή της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης, που δεν σώζεται, καθώς και τρεις οπές προσήλωσης κατά μήκος για τη στερέωση με χάλκινους ήλους. Το εγχειρίδιο εμφανίζει μικρές φθορές χρήσης και διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ έχει φαιοπράσινη οξειδωση στην επιφάνεια.

2. X2: χάλκινη σμίλη (Εικ. 19–20).

Εφύρα, ΒΔ της πύλης και εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, Υ: 39,29 μ., 27-3-2012.

μήκος: 16,3 εκ., πλάτος λεπίδας: 4,55 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1 εκ., πλάτος πτέρνας: 1,55 εκ., πάχος πτέρνας: 0,3–0,5 εκ., μέγιστο πάχος μέσου: 0,6 εκ., βάρος: 171 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή και επίπεδη σμίλη έχει μεγαλύτερη λεπίδα και μικρότερη πτέρνα, όπου και μικρή στρέβλωση από χτυπήματα χρήσης. Φέρει μικρές φθορές ή αποκρούσεις στη λεπίδα, κυρίως από χρήση και διάβρωση, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια.

3. X4: χάλκινο μαχαίρι (Εικ. 23–24).

Εφύρα, τομή 3, εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, 7-8-2012.

μήκος: 16,6 εκ., πλάτος: 0,5–2,0 εκ., πλάτος λεπίδας: 0,5–1,8 εκ., πλάτος πτέρνας: 1,7–2,0 εκ., πάχος λεπίδας: 0,05 εκ., πάχος πτέρνας και ράχης: 0,1–0,3 εκ., διάμετρος οπών: 0,4–0,5 εκ., πάχος ήλων: 0,3–0,5 εκ., βάρος: 29 γρ.

Το ακέραιο χάλκινο χυτό μαχαίρι έχει μονόστομη λεπίδα και ευθύγραμμη ράχη. Στην πτέρνα σώζεται η γένεση δύο οπών προσήλωσης στην απόληξη και άλλες τρεις κυκλικές οπές προσήλωσης παρακάτω για τη στερέωση της ξύλινης ή οστέινης επένδυσης της λαβής, που δεν σώζεται. Στις τρεις κατώτερες οπές προσήλωσης διατηρούνται οι αντίστοιχοι χάλκινοι ηλίσκοι, εκ των οποίων ο ανώτερος στρεβλωμένος. Αρκετές μικρές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα με μικρή στρέβλωση στο άκρο της, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια.

4. X5: χάλκινη σμίλη (Εικ. 21–22).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,71 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 13,9 εκ., πλάτος λεπίδας: 1,1 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 2,3–2,9 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 1,6–1,7 εκ., οπή στερέωσης: 0,7–0,8 εκ., βάρος: 133 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή σμίλη έχει κοίλο κωνικό αυλό και μικρή αλλά χρηστική λεπίδα. Από τη μέση και κάτω αποκτά ελλειψοειδή διατομή, όπου είναι διακριτός ο αρμός συνένωσης των δύο τεμαχίων της λίθινης μήτρας, ενώ από τη μέση και πάνω φέρει οκταεδρική διατομή. Δύο οριζόντιοι πλαστικοί δακτύλιοι κοσμούν τη βάση του αυλού με τέσσερις κάθετες νευρώσεις ανάμεσά τους. Ακανόνιστη οπή στη μια πλευρά βοηθούσε τη στερέωση με ήλο ξύλινου στελέχους. Μικρές φθορές ή αποκρούσεις υπάρχουν στη βάση του αυλού, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

5. X6: χάλκινη αιχμή (Εικ. 15–16).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,70 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 26,5 εκ., μήκος λεπίδας: 19,6 εκ., πλάτος λεπίδας: 0,9–4,4 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1–0,3 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 1,8 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 1,5 εκ., πάχος αυλού: 0,1–0,15 εκ., διάμετρος οπών: 0,3 εκ., βάρος: 120 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος διαθέτει φλογόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, που δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός ή πολυγωνικός αυλός έχει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Είναι θραυσμένη και συγκολλημένη στο ανώτερο μέρος της λεπίδας, ενώ τρία μικρά θραύσματα συνανήκουν λόγω διάβρωσης. Φέρει μικρότατες στρεβλώσεις με αρκετές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

6. X7: χάλκινη αιχμή (Εικ. 13–14).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,71 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 40,8 εκ., μήκος λεπίδας: 36,0 εκ., πλάτος λεπίδας: 3,0–6,6 εκ., πάχος λεπίδας: 0,05–0,3 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 2,3–2,4 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 2,0–2,1 εκ., πάχος αυλού: 0,1–0,2 εκ., διάμετρος οπών: 0,4 εκ., βάρος: 390 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος φέρει μεγάλη φυλλόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, η οποία δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός αυλός διαθέτει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Μικρές φθορές χρήσης ή διάβρωσης παρατηρούνται στη λεπίδα και μικρή στρέβλωση στο άκρο, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

7. X8: χάλκινη αιχμή (Εικ. 17–18).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, Β: -1,66 μ. από Υ3, 8-8-2012.

μήκος: 14,0 εκ., μήκος λεπίδας: 9,0 εκ., πλάτος λεπίδας: 1,2–4,5 εκ., πάχος λεπίδας: 0,1–0,3 εκ., εξ. διάμετρος αυλού: 1,75 εκ., εσ. διάμετρος αυλού: 1,5 εκ., πάχος αυλού: 0,1–0,15 εκ., διάμετρος οπών: 0,3 εκ., βάρος: 59 γρ.

Η ακέραια χάλκινη χυτή αιχμή δόρατος διαθέτει φλογόσχημη και αμφίστομη λεπίδα με αιχμηρή απόληξη και κεντρική νεύρωση, που δημιουργείται από τη διαμόρφωση του αυλού. Ο κοίλος κωνικός ή πολυγωνικός αυλός έχει δύο διαμετρικά αντίθετες κυκλικές οπές στερέωσης ξύλινου κοντού στο σημείο ένωσης με τη λεπίδα στα πλάγια. Φέρει αρκετές φθορές και αποκρούσεις χρήσης ή διάβρωσης στη λεπίδα, ενώ φαιοπράσινη οξειδωση καλύπτει την επιφάνεια.

8. XP1: χρυσή ψήφος.

Εφύρα, τομή 3, εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, 7-8-2012.

μήκος: 0,45 εκ., διάμετρος μέσου: 0,35 εκ., διάμετρος οπής: 0,1 εκ.

Η ακέραια χρυσή χυτή και μικρότατη ψήφος έχει αμφικωνική διαμόρφωση με διαμεπή οπή ανάρτησης κατά μήκος.

9–10. O1: δύο οστέινες περόνες (Εικ. 25–26).

Εφύρα, τομή 3, εξωτερικά του οχυρωματικού περιβόλου, 7-8-2012.

μήκος: 7,0 εκ. και 4,4 εκ., πάχος: 0,5–0,8 εκ. και 0,6–0,8 εκ.

Η οστέινη περόνη έχει στέλεχος κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η συμφυής κεφαλή διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία. Φέρει φθορές ή αποκρούσεις στην κεφαλή, ενώ είναι ελλiptής στην αιχμηρή απόληξη. Δεύτερο στέλεχος ελλειψοειδούς τομής είναι ελλiptές στην κεφαλή και την αιχμηρή απόληξη, προερχόμενο από δεύτερη όμοια περόνη.

11. O2–O3: οστέινη περόνη (Εικ. 25–26).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

διαστάσεις δακτυλίου: 2,5x1,4 εκ., πάχος: 0,5–0,7 εκ.

διαστάσεις περόνης με μήκος: 3,65 εκ. και 2,05 εκ., πάχος: 0,5–0,75 εκ. και 0,2–0,4 εκ.

Η οστέινη περόνη φέρει συμφυή κεφαλή, που διαμορφώνεται ως κάθετη ημικυκλική ταινία, καθώς και στέλεχος κυκλικής ή ελαφρά ελλειψοειδούς τομής με μέγιστη διάμετρο στο ανώτερο τμήμα, η οποία μειώνεται σταδιακά προς την κεφαλή και προς την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή είναι συγκολλημένη από δύο τμήματα, ενώ φέρει αποκρούσεις και στις δύο απολήξεις. Το στέλεχος από δύο συνανήκοντα και μη συγκολλώμενα τμήματα είναι ελλiptές στο ενδιάμεσο τμήμα και την αιχμηρή απόληξη. Η κεφαλή και το στέλεχος είναι συνανήκοντα και συγκολλώμενα.

12. Π13: πήλινη λήκυθος-ρυτό (Εικ. 42–44).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

ύψος: 13,4 εκ., διάμετρος κοιλιάς: 12,5 εκ., διάμετρος βάσης: 5,5 εκ., διάμετρος στομίου: 2,9 εκ., διάμετρος λαιμού: 1,7 εκ., οπή βάσης: 0,7 εκ., οπή στομίου: 0,6 εκ., πλάτος λαβής: 1,9–2,0 εκ., πάχος λαβής: 0,7 εκ., πάχος τοιχωμάτων κοιλιάς: 0,4 εκ., πηλός: 7.5 YR 6/6.

Η τροχήλατη πρόχους/λήκυθος έχει ελαφρώς κοίλη βάση και σφαιρικό πιεσμένο ή σχεδόν αμφικωνικό σώμα. Από τον στενό κυλινδρικό λαιμό εκφύεται ταινιωτή λαβή ελλειψοειδούς τομής κάθετη στον ώμο, ενώ διαθέτει κωνικό στόμιο με μικρότατη κυκλική οπή. Στην περιφέρεια της βάσης ανοίχθηκε, πριν την όπτηση, μικρότατη διαμπερής κυκλική οπή, που μετατρέπει ουσιαστικά το ληκύθιο σε ιδιόμορφο ρυτό. Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο εξωτερικά με καστανομέλανο επίχρισμα, που διατηρείται σε καλή κατάσταση, ενώ είναι συγκολλημένο από λίγα όστρακα και ελάχιστα ελλiptές σε τμήμα της κοιλιάς.

13. Π14: πήλινη κύλικα (Εικ. 32–33).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 11,3 εκ., διάμετρος ποδιού: 2,1–3,0 εκ., δίσκος βάσης: 7,3 εκ., πλάτος λαβών: 1,1–1,5 εκ., πάχος λαβών: 0,7 εκ., πάχος δίσκου: 0,3 εκ., πηλός: 7,5 YR 7/6.

Η τροχήλατη άβαφη κύλικα φέρει κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής. Διατηρεί συγκολλημένο δίσκο βάσης με το στέλεχος-πόδι και λίγα συνανήκοντα όστρακα από τη γάστρα και τις λαβές.

14. Π15: πήλινη κύλικα (Εικ. 30–31).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 16,0 εκ., διάμετρος στομίου: 14,0 εκ., διάμετρος ποδιού: 2,1–2,9 εκ., πλάτος λαβής: 1,1–1,6 εκ.,

πάχος λαβής: 0,5–0,7 εκ., πάχος χείλους: 0,4 εκ., πηλός: 7,5 YR 7/6.

Η τροχήλατη άβαφη κύλικα φέρει κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής. Διαθέτει υποτυπώδη γωνίωση πριν το χείλος και αποκαθίσταται σχεδόν ολόκληρη.

15. Π16: πήλινη κύλικα (Εικ. 34–35).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (άνω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 8,8 εκ., διάμετρος ποδιού: 2,2–2,9 εκ., δίσκος βάσης: 7,0 εκ., πλάτος λαβών: 0,9–1,3 εκ., πάχος λαβών: 0,6–0,8 εκ., πάχος δίσκου: 0,4 εκ., πηλός: 7,5 YR 6/6.

Η τροχήλατη άβαφη κύλικα φέρει κυκλικό δίσκο βάσης με κοίλανση εσωτερικά, ψηλό συμπαγές κυλινδρικό στέλεχος ή πόδι με σταδιακά μειούμενη προς τα κάτω διάμετρο, κωνική γάστρα με δύο διαμετρικά αντίθετες κάθετες λαβές ελλειψοειδούς τομής. Διατηρεί συγκολλημένο δίσκο βάσης με το στέλεχος-πόδι και λίγα συνανήκοντα όστρακα από τη γάστρα και τις λαβές.

16. Π36: πήλινος αμφορέας (Εικ. 45).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

διάμετρος στομίου: 17,5 εκ., διάμετρος βάσης: 16,5 εκ., πάχος λαβών: 2,6–3,2 εκ., πηλός: 5 YR 5/6.

Ο μεγάλος τροχήλατος αμφορέας έχει επίπεδη βάση, απιόσχημο σώμα, κυλινδρικό λαιμό και ευρύ στόμιο, από όπου εκφύονται δύο διαμετρικά αντίθετες στρεπτές λαβές κάθετες στον ώμο. Το κλειστό αγγείο είναι άβαφο εσωτερικά και ολόβαφο ή με ταινιωτή διακόσμηση εξωτερικά με καστανομέλανο επίχρισμα, το οποίο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Σώζει τμήματα από όλο το σώμα και αποτελείται από πολλά συνανήκοντα ή και συγκολλημένα όστρακα.

17. Π37: πήλινος σκύφος (Εικ. 40–41).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 9-8-2012 (από το κάτω μέρος).

ύψος: 21,5 εκ., διάμετρος στομίου: 24,0 εκ., διάμετρος βάσης: 10,5 εκ., διάμετρος λαβής: 1,5 εκ., πάχος χείλους: 0,4 εκ., διάμετρος οπών: 0,3 εκ., πηλός: 7,5 YR 6/6.

Ο υβριδικός τροχήλατος σκύφος διαθέτει δακτυλιοσχημη βάση, ημισφαιρικό σχεδόν σώμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες κυλινδρικές λαβές με τριγωνική απόφυση (wish-bone) στο μέσο. Εσωτερικά είναι ολόβαφος με απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα, ενώ εξωτερικά σώζει ταινιωτή διακόσμηση από απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και ζώνη στο ύψος γένεσης των λαβών με διακόσμηση έξι ή επτά κάθετων γραμμών, που δημιουργούν μετόπες. Σώζει τμήματα από όλο το σώμα και είναι συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα. Κάτω από το χείλος δύο μικρές κυκλικές διαμερείς οπές ως ίχνη επιδιόρθωσης ή κατασκευαστικό στοιχείο.

18. Π38: πήλινος σκύφος (Εικ. 36–37).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012 (από το κάτω μέρος).

σωζόμενο ύψος: 6,5 εκ., διάμετρος στομίου: 20,0 εκ., διάμετρος λαβών στο μέσο: 1,4–1,5 εκ., πάχος χείλους: 0,3 εκ., πηλός: 7,5 YR 6/6.

Ο τροχήλατος σκύφος διαθέτει ημισφαιρικό σχεδόν σώμα. Είναι ολόβαφος εσωτερικά και με αρκετά απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα. Εξωτερικά έχει ταινιωτή διακόσμηση και ζώνη με βραχώδες σχέδιο πάνω και κάτω, ενώ ανάμεσα σχηματίζεται οριζόντια κυματοειδής γραμμή σε «αρνητικό». Σώζει ανώτερο τμήμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα και ελλίπης στο κάτω μέρος.

19. Π39: πήλινος σκύφος (Εικ. 38–39).

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

ύψος: 15,0 εκ., διάμετρος στομίου: 22,0 εκ., διάμετρος βάσης: 10,0 εκ., διάμετρος λαβών στο μέσο: 1,3 εκ., πάχος χείλους: 0,4 εκ., πηλός: 7,5 YR 7/4.

Ο τροχήλατος σκύφος έχει δακτυλιόσχημη βάση και ημισφαιρικό σχεδόν σώμα με δύο οριζόντιες και διαμετρικά αντίθετες λαβές κυλινδρικής τομής. Είναι ολόβαφος εσωτερικά και εξωτερικά με απολεπισμένο καστανομέλανο επίχρισμα και συγκολλημένος από αρκετά συνανήκοντα όστρακα.

20. Π40: πήλινος αμφορέας.

Εφύρα, τομή 3, ταφή 1, 8-8-2012.

διάμετρος στομίου: 18,5 εκ., διάμετρος βάσης: 7,0 εκ., πάχος λαβών: 0,4–3,1 εκ., πηλός: 5 YR 6/6.

Κυλινδρικός λαιμός, επίπεδη βάση και οριζόντιες λαβές μεγάλου χειροποίητου αγγείου, πιθανότατα αμφορέα με δύο οριζόντιες λαβές στην κοιλιά. Καστανός πηλός με λειασμένη επιφάνεια.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η χορήγηση στους συγγραφείς άδειας μελέτης, σχεδίασης, φωτογράφισης και δημοσίευσης του λακκοειδούς τάφου στον αρχαιολογικό χώρο της Εφύρας έγινε από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού με την ΥΠΠΟΑ/111069/12-5-2021 Απόφαση (ΑΔΑ: ΩΕΖΖ4653Π4-Μ0Ψ), μετά από τη θετική εισήγηση της Εφορείας Αρχαιοτήτων Πρέβεζας (ΥΠΠΟΑ/46975/4-2-2021) και την ομόφωνη γνωμοδότηση του Τοπικού Συμβουλίου Μνημείων Ηπείρου (Πράξη 2/2021). Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου και Εφύρας» (Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, *Οι αρχαιολογικοί χώροι Νεκρομαντείου και Εφύρας*, Πρέβεζα 2015), το οποίο συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Ένωση και το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (Εθνικό Στρατηγικό Πλαίσιο Αναφοράς 2007–2013). Το copyright των εικόνων του άρθρου ανήκει στο Υπουργείο Πολιτισμού, Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας.

Ευχαριστούμε θερμά την Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας, την Προϊσταμένη Δρ. Ανθή Αγγέλη και το προσωπικό της για κάθε βοήθεια και διευκόλυνση. Ευχαριστίες οφείλονται στον φωτογράφο Παναγιώτη Τσιγκούλη για τη φωτογράφιση και στον σχεδιαστή Δρ. Ιωάννη Νάκα για τη σχεδίαση των κτερισμάτων του νέου τάφου. Τη μελέτη όλων των αντικειμένων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης διευκόλυνε η συνάδελφος αρχαιολόγος Μαρία Καραμπά, ενώ ωφέλιμες και πολύωρες ήταν οι συζητήσεις για το νέο εύρημα με τον συνάδελφο αρχαιολόγο και φίλο Δημήτριο Σακκά. Χρήσιμες υπήρξαν παρατηρήσεις στην κεραμική από τους έμπειρους συναδέλφους αρχαιολόγους Δρ. Reinhard Jung (Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών, Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο) και Δρ. Κωνσταντίνο Καλογερόπουλο (Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Έρευνας της Αρχαιότητας). Τους ευχαριστούμε όλους θερμά για τον χρόνο τους, καθώς και τους δύο ανώνυμους κριτές για τις ουσιαστικές παρατηρήσεις και διορθώσεις, που βελτίωσαν σημαντικά την ποιότητα του κειμένου. Οποιαδήποτε παράλειψη ή παράβλεψη βαρύνει αποκλειστικά τους συγγραφείς του άρθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδάμ, Ε. 2012. «Άγιοι Απόστολοι Πεδινής». Στο 2000–2010: Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων, επιμ. Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, 345. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Avila, R.A.J. 1983. *Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*. Prähistorische Bronzefunde 5:1. München: C.H. Beck.
- Besonen, M., G. Rapp και Z. Jing. 2003. «The lower Acheron river valley: Ancient accounts and the changing landscape». Στο *Landscape Archaeology in Southern Epirus, Greece I*, επιμ. J. Wiseman και K. Zachos, 199–263. *Hesperia* Suppl. 32. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Βοκοτοπούλου, Ι. 1968. «Καλμπάκι Ιωαννίνων». *ArchDelt* 23:294.
- _____. 1969. «Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι της ΥΕ ΠΙΒ-Γ περιόδου εξ Ηπείρου». *ArchEph* 108:179–207.
- _____. 1972. «Θησαυρός χαλκών πελέκεων εκ Καταμάχης Ιωαννίνων». *AAA* 5:112–19.
- Δάκαρης, Σ. 1951. «Ανασκαφή εις Καστρίτσαν Ιωαννίνων». *Prakt* 106:173–83.
- _____. 1956. «Προϊστορικοί τάφοι παρά το Καλμπάκι Ιωαννίνων». *ArchEph* 95:114–53.
- _____. 1958. «Ανασκαφικά έρευνα εις την ομηρικήν Εφύρα και το Νεκρομαντείου της αρχαίας Θεσπρωτίας». *Prakt* 113:107–13.
- _____. 1963α. «Περιοχή Νεκρομαντείου Εφύρας». *Arch-Delt* 18:153–54.
- _____. 1963β. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέροντος». *Prakt* 118:89–92.
- _____. 1965. «Παραμυθιά». *ArchDelt* 20:349–50.
- Dakaris, S. 1967. «A Mycenaean ΠΙΒ dagger from the Palaeolithic site of Kastritsa in Epirus, Greece». *PPS* 33:30–6.
- Δάκαρης, Σ. 1972. *Θεσπρωτία*. Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις 15. Αθήνα: Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- _____. 1975. «Ανασκαφή εις το Νεκρομαντείου του Αχέροντος». *Prakt* 130:146–52.
- _____. 1976. «Ανασκαφή στο Νεκρομαντείου του Αχέροντος». *Prakt* 131:146–49.
- _____. 1977. «Νεκρομαντείο – Εφύρα». *Prakt* 132:140–41.
- Δάκαρης, Σ., και Θ. Παπαδόπουλος. 1976. «Ανασκαφή στην ακρόπολη της Εφύρας». *Prakt* 131:149–52.
- Deger-Jalkotzy, S. 2006. «Late Mycenaean warrior tombs». Στο *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, επιμ. S. Deger-Jalkotzy και I.S. Lemos, 151–79. *Edinburgh Leventis Studies* 3. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Douzougli, A., και J.K. Papadopoulos. 2010. «Liatovouni: A Molossian cemetery and settlement in Epirus». *Jdl* 125:1–87.
- Δρόσου, Δ. 2014. «Ανάδειξη αρχαιολογικών χώρων Νεκρομαντείου και Εφύρας». *ArchDelt* 69:1686–91.
- Ευαγγελίδης, Δ. 1935. «Ηπειρωτικά έρευνα. Ι. Η ανασκαφή της Δωδώνης». *Ηπειρωτικά Χρονικά* 10:192–260.
- Falkenstein, F., S. Falkenstein, F. Herzig και H. Emberger. 2017. «Eine bronzene Lanzen spitze aus dem Main bei Volkach. Archäologische und holzanatomische Anmerkungen zu einem neuen Flussfund aus der Hügelgräberbronzezeit». *Jahrbuch für den Landkreis Kitzingen. Im Bannkreis des Schwanbergs*:67–82.
- Georganas, I. 2018. «‘Warrior graves’ vs. warrior graves in the Bronze Age Aegean». Στο *Warfare in Bronze Age Society*, επιμ. C. Horn και K. Kristiansen, 189–97. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hochstetter, A. 1987. *Kastanas: Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens, 1975–1979, Die Kleinfunde*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 6. Berlin: Wissenschaftsverlag Volker Spiess.
- Hope Simpson, R., και O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and Islands. SIMA 52*. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Hubert, S. 2016. «Late Middle Helladic and Early Late Helladic fortifications: Some considerations on the role of burials and grave monuments at city gates». Στο *Focus on Fortifications: New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, επιμ. R. Frederiksen, S. Müth, P. Schneider και M. Schnelle, 66–81. *Fokus Fortifikation Studies 2. Monographs of the Danish Institute at Athens* 18. Oxford: Oxbow Books.
- Jung, R., M. Mehofer και M. Stavropoulou-Gatsi. 2017. «Das Kriegergrab des elften Jahrhunderts v. u. Z. von Kouwarás in Átoloakarnanien». *Altertum* 62:81–109.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1993. *Die Schwerter in Griechenland (außerhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien*. Prähistorische Bronzefunde 4:12. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- _____. 2009. «Burials with tools: Evidence for Aegean craftspeople?». Στο *Δάρον: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη*, επιμ. Δ. Δανιηλίδου, 383–90. Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Αρχαιότητος, Σειρά Μονογραφιών 6. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κλείτσας, Χ. 2017. «Δύο νέοι τάφοι «πολεμιστών» της Ύστερης Χαλκοκρατίας από την Ήπειρο». Στο *Σπείρα: Επιστημονική Συνάντηση προς Τιμήν της Αγγέλικας Ντούζουγλη και του Κωνσταντίνου Ζάχου, Ιωάννινα 2012*, 251–64. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Kleitsas, C. 2019. «The hoard of Rodotopi in Ioannina (Epirus, NW Greece) and the copper single-edged shaft-hole axes of the Early Bronze Age in the Helladic area». *AA*:14–41.
- Κλείτσας, Χ. 2021. «Η μεταλλοτεχνία της Ηπείρου ως

- δείκτης κοινωνικής διαφοροποίησης και εξωτερικών επαφών». Στο *Γ' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο: Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου, Πρόσφατα Ευρήματα και Πορίσματα Έρευνας*, επιμ. Ε. Καραντζαλη, Λαμία 2018, 635–44. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Κλείτσας, Χ. / Kleitsas, C. 2021. *Η Πρώιμη Δωδώνη (1500–800 π.Χ.), Τα Χάλκινα Τέχνηρα / The Early Dodona (1500–800 B.C.), The Bronze Artefacts*. Ιωάννινα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων.
- Kleitsas, C., M. Mehofer και R. Jung. 2018. «The Late Bronze Age hoard of Stephani in Preveza, Epirus, NW Greece». *AA*:73–107.
- Koehl, R.B., 2006. *Aegean Bronze Age Rhyta*. Prehistory Monographs 19. Philadelphia: INSTAP Academic Press.
- Leshtakov, L. 2012. «About origin, typology and distribution of some bronze spearheads from Epirus». *Collegium Historicum* 2:116–50.
- _____. 2015. *Typology and Chronology of Late Bronze Age and Early Iron Age Bronze Socketed Spearheads in Southeastern Europe*. Sofia: Ars et Technica Explicatus.
- Μαυροειδή, Ι., Σ. Ανδρέου και Μ. Βαβελίδης. 2004. «Μεταλλικά αντικείμενα και μεταλλοτεχνικές δραστηριότητες κατά την Εποχή του Χαλκού στην Τούμπα Θεσσαλονίκης». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 18:315–28.
- Molloy, B. 2010. «Swords and swordsmanship in the Aegean Bronze Age». *AJA* 114:403–28.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1976. «Η Εποχή του Χαλκού στην Ήπειρο». *Δωδώνη* 5:271–338.
- _____. 1978. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 133:107.
- _____. 1979. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 134:119–20.
- _____. 1980. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 135:33.
- _____. 1981. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 136:78.
- Papadopoulos, T. 1981. «Das mykenische Kuppelgrab von Kiperi bei Parga (Epirus)». *AM* 96:7–24.
- Παπαδόπουλος, Θ. 1982. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 137:89–90.
- _____. 1983. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 138:81–2.
- _____. 1984. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 139:122–24.
- _____. 1986. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 141:101–2.
- _____. 1987. «Ανασκαφή Εφύρας». *Prakt* 142:125.
- Papadopoulos, T. 1987. «Tombs and burial customs in Late Bronze Age Epirus». Στο *Thanatos, Les Coutumes Funéraires en Egee à l'Age du Bronze. Actes du Colloque de Liège 1986*, επιμ. R. Laffineur, 137–42. *Aegaeum* 1. Liège: Université de l'Etat à Liège.
- _____. 1998. *The Late Bronze Age Daggers of the Aegean I: The Greek Mainland*. Prähistorische Bronzefunde 6:11. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Παπαδόπουλος, Θ., και Σ. Κοντορλή-Παπαδοπούλου. 2003. *Προϊστορική Αρχαιολογία Δυτικής Ελλάδας και Ιόνιων Νησιών*. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Papadopoulos, T., και Ε. Papadopoulou. 2020. *Ephyra-Epirus: The Mycenaean Acropolis, Results of the Excavations 1975–1986 and 2007–2008*. Oxford: Archaeopress Archaeology.
- Πέτσας, Φ. 1952. «Ειδήσεις εκ της 10ης Αρχαιολογικής Περιφέρειας (Ηπείρου)». *ArchEph* 91:1–15.
- Preka-Alexandri, K., και D.N. Sakkas. 2019. «Long before Monovyza: The excavation at Stenes near Grika in the context of Late Bronze Age Thesprotia». Στο *Θεσπρωτία: Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, Ηγουμενίτσα 2016*, επιμ. Ι.Π. Χουλιαράς και Γ.Θ. Πιλάκου, 73–92. Ιωάννινα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Rahmstorf, L. 2008. *Kleinfunde aus Tiryns: Terrakotta, Stein, Bein und Glas/Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit*. Tiryns Forschungen und Berichte 16. Wiesbaden: Reichert Verlag.
- Ραπτόπουλος, Σ., και Α. Μπαλαδήμα. 2016. «Τμήμα Καμπής-Αμμοτόπου». *ArchDelt* 71:1074–80.
- Sakkas, D.N. 2017. «The disturbed contexts of the Bronze Age lower Acheron valley: Assemblages and implications». Στο *Έσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 431–40. *Aegaeum* 41. Leuven – Liège: Peeters Publishers.
- Sandars, N.K. 1955. «The antiquity of the one-edged bronze knife in the Aegean». *PPS* 21:174–97.
- _____. 1963. «Later Aegean bronze swords». *AJA* 67:117–53.
- Schalk, E. 2005. «Ein Tüllenmeißel aus Olynth/Agios Mamas, Griechenland». Στο *Interpretationsraum Bronzezeit – Bernard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*, επιμ. B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser και B. Terzan, 95–107. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 121. Bonn: Verlag R. Habelt.
- Soura, K. 2017. «Mycenaean Achaia towards the West: Imported artefacts or technological know-how? The case of a casting mould from Stavros, Chalandritsa». Στο *Έσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 2016*, επιμ. Μ. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και Α. Vlachopoulos, 483–94. *Aegaeum* 41. Leuven – Liège: Peeters Publishers.
- Σπυρόπουλος, Θ.Γ. 1972. *Υστερομυκηναϊκοί Ελλαδικοί Θησαυροί*. Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 72. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σταυροπούλου-Γάτση, Μ., R. Jung και Μ. Mehofer. 2012. «Τάφος «Μυκηναίου» πολεμιστή στον Κουβαρά Αιτωλοακαρνανίας: Πρώτη παρουσίαση». Στο *Athanasia: The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age, Rhodes 2009*, επιμ. Ν. Stampolidis, Α. Kanta και Α. Giannikouri, 247–64. Ηράκλειο: Πανεπιστήμιο Κρήτης.
- Steinmann, B.F. 2012. *Die Waffengräber der ägäischen*

- Bronzezeit: Waffenbeigaben, soziale Selbstdarstellung und Adelsethos in der minoisch-mykenischen Kultur*. Philippika: Marburger altertumskundliche Abhandlungen 52. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Tartaron, T.F. 2001. «Glykys Limin: A Mycenaean port of trade in southern Epirus». Στο *Prehistory and History: Ethnicity, Class and Political Economy*, επιμ. D.W. Tandy, 1–40. Montreal: Black Rose Books.
- _____. 2004. *Bronze Age Landscape and Society in Southern Epirus, Greece*. BAR-IS 1290. Oxford: BAR Publishing.
- _____. 2005. «Glykys Limin and the discontinuous Mycenaean periphery». Στο *Emporia, Aegeans in the Central and Eastern Mediterranean, Proceedings of the 10th International Aegean Conference held at the Italian School of Archaeology at Athens 2004*, επιμ. R. Laffineur και E. Greco, 153–60. *Aegaeum* 25. Liège: Université de Liège.
- Wardle, K.A. 1977. «Cultural groups of the Late Bronze and Early Iron Age in north west Greece». *Godišnjak* 15:153–99.
- Wardle, K.A., και D. Wardle. 1999. «Metal working in Late Bronze Age central Macedonia». *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 13:29–48.
- Whitley, J. 2002. «Objects with attitude: Biographical facts and fallacies in the study of Late Bronze and Early Iron Age warrior graves». *CAJ* 12:217–32.
- Yiouni, P., και E. Vasileiou. 2017. «Production and consumption of kylikes in Late Bronze / Early Iron Age mainland Epirus (Prefecture of Ioannina)». Στο *Έσπερος / Hesperos, The Aegean seen from the West, Proceedings of the 16th International Aegean Conference, Ioannina 2016*, επιμ. M. Fotiadis, R. Laffineur, Y. Lolos και A. Vlachopoulos, 409–16. *Aegaeum* 41. Leuven – Liège: Peeters Publishers.